

Stanisław Wiech

<https://orcid.org/0000-0001-7057-2870>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861–1905)

Zarys treści: Artykuł analizuje problem zniesienia stanu wojennego w Królestwie Polskim. W przeciwieństwie do jednorazowego i jednoznacznie brzmiącego aktu ogłaszającego wprowadzenie stanu wojennego, jego odwołanie i zniesienie nie zostało oficjalnie ogłoszone. Odbywało się etapami na mocy wielu wydanych po 1863 r. szczegółowych rozporządzeń i regulacji prawnych, które potraktowano jako wycofanie się z systemu rządów wojskowo-policyjnych. Zagadnienie omówione zostało z wieloma odniesieniami do Ziem Zabrzanych, z wykorzystaniem dokumentacji urzędowej centralnych władz Królestwa Polskiego przechowywanej w rosyjskich archiwach.

Outline of content: The article examines the problem of the abolition of martial law in the Kingdom of Poland. Unlike the one-time and unambiguous-sounding act announcing the introduction of martial law, its cancellation and annulment were not officially announced. It took place in stages under several detailed decrees and legal regulations issued after 1863, which were treated as a withdrawal from the system of military-police rule. The issue is discussed with many references to the so-called „Taken Lands” (the Russian partition), using official documentation of the central authorities of the Kingdom of Poland stored in Russian archives.

Słowa kluczowe: historia XIX w., Królestwo Polskie w XIX w., stan wojenny 1861 r.

Keywords: 19th-century history, Kingdom of Poland in the 19th century, martial law of 1861

Stan wojenny wprowadzony w Królestwie Polskim 14 października 1861 r.¹, niespełna rok później częściowo uchylony, a następnie przywrócony wraz z wybuchem powstania styczniowego, nie doczekał się ani całościowego opracowania, ani też gruntownych badań. Niemniej jednak pomijając problem zaniechanych planów Michaiła Górczakowa (marzec 1861), stwierdzić należy, że same okoliczności wprowadzenia stanu wojennego w Królestwie Polskim 14 października 1861 r. przez

---

¹ Wszystkie daty podane są według kalendarza gregoriańskiego.

namiestnika Karola Lamberta, jak też wynikające z niego konsekwencje zostały dobrze przybliżone w literaturze przedmiotu². Jedyne co zasługuje na podkreślenie, to fakt, że Królestwo Polskie nie było jedynym obszarem, na którym władze rosyjskie eksperymentowały ustanawianie w czasie pokoju rządów wojskowo-policyjnych. Równoległe i z silnymi korelacjami plany ogłoszenia stanu wojennego przygotowywano dla Ziem Zabrzanych (dotyczyły dziewięciu zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego: wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, witebskiej, mohylewskiej, mińskiej, wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej). Na uwagę zasługuje także to, że między marcem a październikiem 1861 r. postępowało stopniowe zbliżanie się do rygorów stanu wojennego, które można nazwać „pełzającym stanem wojennym”. Za takim wnioskiem przemawiają liczne rozporządzenia i rozkazy wydane w celu ograniczenia swobód obywatelskich oraz wzmocnienia i rozszerzenia uprawnień władz policyjnych i wojskowych. W tym miejscu wspomnieć można o kilku z nich. I tak 2 kwietnia namiestnik Gorczakow wydał dla wojska instrukcję dotyczącą sposobów zapobiegania i rozpraszania zbiegowisk ulicznych, bez prawa jednak używania broni i strzelania do tłumu. Kilka dni później, 8 kwietnia 1861 r. po krwawym rozprawieniu się z antyrządową demonstracją zorganizowaną na znak protestu przeciwko rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego, wprowadzono całkowity zakaz zgromadzeń i zbiegowisk ulicznych. Mieszkańcom Warszawy nakazano poruszenie się wieczorem z podręcznymi latarniami, właścicielom szynków i kawiarni – zamykanie lokali o godz. 20, właścicielom domów zaś ujawnienie policji osób zamieszkałych bez meldunku i dokumentów³. Przypomnijmy, że niemal takie same obostrzenia zamierzano wprowadzić w marcu 1861 r., kiedy to Gorczakow szykował się do ogłoszenia stanu wojennego. Przepisy z 8 kwietnia, przy których redagowaniu znaczącą rolę odegrał Aleksander Wielopolski, nie zezwalały jednak sądom wojskowym na stosowanie represji wobec uczestników demonstracji oraz orzekania wyroków wydalenia z Królestwa Polskiego w głąb Rosji lub na Syberię.

² Na temat literatury przedmiotu oraz prób wprowadzenia stanu wojennego przez namiestnika Gorczakowa zob. S. Wiech, *Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861). Pierwsze przymiarki*, „Kwartalnik Historyczny” (2022), nr 2, s. 373–409. Zob. też: *Сборник циркуляров военно-полицейского управления в Царстве Польском. 1863–1866 годов*, Warszawa 1867; В.А. Истомина, *Военное положение в Царстве Польском во время мятежа 1863 года и его последовательные видоизменения. С приложением документов*, Москва 1903, *passim*; *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, t. 5: *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z 1861 roku*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 259–261, 271–273, 275, 282–284, 287, 291, 300, 309–313, 318, 322; F. Ramotowska, *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 228–275; W. Sobociński, *Represje wojskowo-policyjne i stan wojenny w Królestwie Polskim 1861–1862 r.: (na marginesie pracy F. Ramotowskiej, Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971)*, „Przegląd Historyczny” 64 (1973), z. 2, s. 389–402.

³ П.П. Карцев, *Варшава в 1860 и 1861 гг. (воспоминания)*, „Русская Старина” 36 (1882), вып. 12, с. 550–551.

Sprawy karne za przestępstwa dotyczące naruszenia porządku publicznego pozostawiono w gestii sądów cywilnych.

Pod koniec maja, kiedy istniała groźba ogłoszenia w Warszawie stanu oblężenia, oddalona ostatecznie przez Wielopolskiego⁴, zaostrzono restrykcje i kary policyjne za udział w nieporządkach, o czym powiadomiona została ludność Warszawy. Po śmierci Gorczakowa (30 maja 1861) nowy namiestnik Królestwa Polskiego, Nikołaj Suchozanet, dopiero co odsunięty z urzędu ministra wojny, powiększył zakres kompetencji służb mundurowych, wznawiając i uzupełniając 3 lipca 1861 r. instrukcje, które wcześniej (2 kwietnia) wydał dla wojsk Gorczakow. W krytycznych sytuacjach Suchozanet dozwalał uzbrojonym patrolom strzelać do uczestników zbiegowisk.

Dużym krokiem przybliżającym Królestwo Polskie do rygorów stanu wojennego było przywrócenie sądów wojennych. Suchozanet, straszac nasileniem rozruchów w Warszawie, wyjednał w lipcu 1861 r. zgodę na częściowe przywrócenie praw wojennych ustanowionych w ukazie z 23 kwietnia 1833 r. przez Mikołaja I⁵. Pierwszy artykuł tego ukazu mówił o możliwości oddawania pod sąd wojenny przestępców stanu⁶. Aleksander II, udzielając zgody na przywrócenie dawnych praw, przyznawał równocześnie, że nie miał świadomości o istnieniu takich regulacji. W liście do Suchozaneta pisał zatem, iż zezwala na stosowanie ukazu, „o istnieniu którego przynaję, nie wiedziałem i który całkowicie rozwiązuje nam ręce”. Przestrzegał jednak Suchozaneta, że „ogłoszenie w kraju stanu wojennego pozostanie mimo wszystko krokiem ostatecznym”⁷.

Namiestnik, powołując się na moc ukazu z 1833 r. okólnikiem 9 lipca 1861 r., nakazywał kierować do rozpatrzenia komisji wojskowych „wszystkie czyny występne przeciw rządowi”. Problem klasyfikacji „czynów występnych” zostawiano do uznania naczelnikom wojennym oraz sądom wojskowym. Okólnik Suchozaneta przekreślał zatem potwierdzoną 8 kwietnia przez Wielopolskiego zasadę karania winnych za zbiegowiska i występki przez sądy cywilne⁸. Co więcej, nowe przepisy uchylały moc art. 8 okólnika Wielopolskiego, który ograniczał możliwość wydalenia w głąb Rosji bez formalnego postępowania przewidzianego w „Kodeksie kar

⁴ Postulat ogłoszenia stanu oblężenia 28 maja zgłosił naczelnik sztabu 1 Armii Czynnej gen. Nikołaj Kryżanowski – pełniący w zastępstwie chorego Gorczakowa obowiązki namiestnika Królestwa Polskiego. W liście do warszawskiego generała-gubernatora wojennego gen. Sigizmunda Merchelewicza informował, że w przypadku ataku ludności cywilnej wszczęty przez wojsko alarm będzie równoznaczny z ogłoszeniem w Warszawie stanu oblężenia. Zob. *Донесения кн. М.Д. Горчакова и повеления Александра II в 1861 г.*, „Русская Старина” 36 (1882), вып. 12, с. 575–576; *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty...*, s. 199.

⁵ Ukaz ten był następstwem zorganizowanej w marcu 1833 r. przez Józefa Zaliwskiego wyprawy do Królestwa Polskiego. *Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]*, t. 15, [b.m.d.w.], s. 225.

⁶ Artykuł 1 ukazu głosił m.in.: „wszystkie zbrodnie i wykroczenia powyższym artykułem objęte podpadają rozpoznaniu sądów wojennych”, *ibidem*, s. 225–229. Zob. też: *ibidem*, t. 14, s. 185.

⁷ *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty...*, s. 211–212.

⁸ F. Ramotowska, *op. cit.*, s. 144–145.

głównych i poprawczych”⁹. Tym samym prawo z 8 kwietnia, mające chronić mieszkańców Królestwa Polskiego przed zsyłkami na Syberię i do oddalonych guberni Rosji, zostało uchylone, co oznaczało, że na kilka miesięcy przed ogłoszeniem stanu wojennego wzmożła się fala zesłań uczestników demonstracji patriotyczno-religijnych.

Okólnik Suchozaneta z 9 lipca stał się też podstawą przekazania nadzoru policyjnego nad całym krajem w ręce naczelników wojennych¹⁰. Co prawda pierwsze nominacje na naczelników wojennych ogłoszono już w kwietniu 1861 r., lecz prawo zatwierdzania wyroków sądów wojennych zostało przyznane dopiero w lipcu, kiedy to powszechnie w miastach i miasteczkach Królestwa Polskiego urzędy naczelników wojennych mieli z klucza obejmować komendanci miejscowych garnizonów¹¹.

Za pełzającym stanem wojennym przemawiała wreszcie kontynuowana akcja dyslokacji wojsk. Jej celem były wzmocnienie i uzupełnienie zarówno w Królestwie Polskim, jak i na Ziemiach Zabrzanych stacjonujących jednostek, które w połowie 1861 r. liczyły ok. 165 tys. żołnierzy¹². Garnizony wojskowe nie tylko gwarantowały zaprowadzenie rządów wojennych, ale także stworzenie gęstej i pokrywającej cały kraj siatki administracji wojskowo-policyjnej.

Zwracając uwagę na zjawisko pełzającego stanu wojennego, nie można wreszcie zapomnieć o mocnych korelacjach istniejących między planami ogłoszenia stanu wojennego w Królestwie Polskim a na Ziemiach Zabrzanych (Litwie, Białorusi i Ukrainie Prawobrzeżnej). Wskazuje na to podobna taktyka władz rosyjskich stopniowego wprowadzania w wileńskim i kijowskim generałgubernatorstwie rygorów wojennych jeszcze przed oficjalnym ogłoszeniem stanu wojennego. Kierując się zamiarem zdławienia antyrządowych demonstracji patriotyczno-religijnych, jak też stłumienia oznak solidarności okazywanej na wieść o wystąpieniach mieszkańców Warszawy i Królestwa Polskiego, latem 1861 r. przystąpiono do wzmocnienia na Ziemiach Zabrzanych władz wojskowo-policyjnych i ograniczenia swobód obywatelskich. Wstępne kroki planowano zwięźzić oficjalnym ogłoszeniem stanu wojennego. Zgodnie z opracowanym w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (MSW) projektem zamierzano utworzyć sądy policyjne, wzmocnić garnizony wojskowe, przygotować plan ogłoszenia stanu wojennego, rozbroić mieszkańców, przyznać szerokie kompetencje naczelnikom wojennym, wprowadzić kwaterunek

⁹ Obowiązujący w Królestwie Polskim od 1847 r. „Kodeks kar głównych i poprawczych” dopuszczał, ale tylko w ściśle określonych przypadkach karę zesłania na Syberię orzeczoną przez sądy cywilne (art. 19, 22, 34, 35, 36). Zob. *Kodeks kar głównych i poprawczych*, Warszawa 1847, s. 8–9, 15, 19, 23–27.

¹⁰ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat. 1861–1862. Część pierwsza. Rok 1861*, t. 3: *Czerwiec–grudzień*, Kraków 1894, s. 69–71; H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski. 1803–1877*, t. 1, Kraków 1878, s. 226–227. Pełnego tekstu okólnika nie znaleziono.

¹¹ F. Ramotowska, *op. cit.*, s. 143; W. Przyborowski, *op. cit.*, s. 68–71.

¹² Д.А. Милютин, *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, ред. Л.Г. Захарова, Москва 1999, с. 249.

wojskowy oraz powołać specjalne komisje śledcze w Wilnie, Kijowie i Mińsku¹³. Zapowiadano także, że „w przypadkach, kiedy generałowie-gubernatorzy w Kraju Zachodnim uznają za konieczne ogłoszenie w jakiegokolwiek miejscowości stanu wojennego, osoby, których poczynania stały się tego powodem i będącymi głównymi winowajcami tego ogłoszenia, będą sądzone przez sądy wojskowe, a wyroki będą wykonane bezzwłocznie”¹⁴.

Pierwszy krok w realizacji tych planów stanowiła zatwierdzona 17 sierpnia 1861 r. przez Aleksandra II decyzja Komitetu Ministrów o powołaniu w guberniach zachodnich sądów policyjnych, w Wilnie i Kijowie zaś apelacyjnych sądów policyjnych¹⁵. Wyjaśniając powody podjętej decyzji, twierdzono m.in., że „wykryte w Kraju Zachodnim nieporządki” miały ścisły związek „z ostatnimi wydarzeniami w Królestwie Polskim”¹⁶, co wskazywało na istniejące korelacje między równoległe snutymi projektami zaprowadzenia w tych częściach Cesarstwa Rosyjskiego rządów wojskowo-policyjnych.

Punktem zwrotnym dla rodzącej się koncepcji ogłoszenia na Ziemiach Zabranym stan wojennego stała się wydana 17 sierpnia 1861 r., a opublikowana 21 sierpnia, zgoda cesarska na wprowadzenie przepisów, jakie powinny obowiązywać „na wypadek ogłoszenia w którejkolwiek miejscowości guberni zachodnich stanu wojennego”¹⁷. W pierwszej kolejności ustawa przyznawała wileńskiemu i kijowskiemu generałowi-gubernatorowi specjalne uprawnienia (m.in. proklamowanie stanu wojennego bez konieczności uzyskania na to odrębnej zgody cesarza), w guberniach witebskiej, mohylewskiej i mińskiej zaś zapowiadała powołanie na czas stanu wojennego urzędów tymczasowych wojennych gubernatorów.

Zdefiniowane w ustawie z 17 sierpnia w trzech częściach i w 10 punktach rygory stanu wojennego w wielu miejscach powtarzały ustalenia przyjęte w marcowym projekcie namiestnika Gorczakowa. Podobnie jak w Królestwie Polskim, tak i na Ziemiach Zabranym wszyscy cywilni mieszkańcy, urzędnicy, funkcjonariusze policji oraz żołnierze mieli podlegać sądom wojennym (pkt 3). Oskarżonych o rozbój, grabież, podpalenie, jawny sprzeciw, namawianie do niego oddawano sądom wojennym, które miały wyrokować według przepisów Wojskowego Kodeksu

¹³ *Составленный в Министерстве Внутренних Дел очерк общего хода дел в Западном крае с начала 1861 года по настоящее время*, [b.m.d.w.], s. 4–5; S. Wiech, Ł. Wołczyk, *Sytuacja społeczno-polityczna Kraju Zachodniego na początku lat 60. XIX wieku w świetle oceny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, w: *Z dziejów ucisku narodowego w zaborze rosyjskim w latach 1861–1917*, t. 1, red. S. Wiech, Kielce 2019, s. 28–29, 35, 37–42, 46–47, 57–61.

¹⁴ *Составленный в Министерстве Внутренних Дел...*, s. 6.

¹⁵ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*, т. 36, ч. 2: 1861, № 37327, Санкт-Петербург 1863, с. 221–225.

¹⁶ *Ibidem*, с. 221.

¹⁷ *Ibidem*, № 37328, с. 225–226; Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 908 Валуев Петр Александрович 1814–1890, оп. 1, д. 300 Всеподданнейший доклад командующего войсками Северо-Западного края Александра Львовича Потапова и записка его о снятии военного положения в Северо-Западном крае (с приложениями), л. 7–8.

Karnego. Wyroki tych sądów zatwierdzali generałowie-gubernatorzy. Spore kompetencje przekazywano także wojennym naczelnikom (art. 4–6), którzy, podobnie jak to planował Gorczakow, w celu utrzymania porządku mieli z obszarów objętych stanem wojennym wydalili wszystkich obcokrajowców, ludzi bez zajęć oraz osoby podejrzane (art. 7–9). Przymusowe wydalenie za granicę lub do miejsc stałego zamieszkania miało przyspieszyć zaprowadzenie spokoju publicznego.

W ostatnim, dziesiątym artykule wyjaśniano, że w czasie stanu wojennego będzie obowiązywać zakaz zbiegowisk na placach i ulicach, organizowania zebrań i posiedzeń w miejscach publicznych i domach prywatnych, udziału w procesjach religijnych z wyjątkiem tych organizowanych przez władze kościelne, które o takich zamiarach powinny zawnoczu uprzedzić funkcjonariuszy policji. Zapowiadano wreszcie użycie siły zbrojnej w przypadku odmowy rozejścia się po trzykrotnym wezwaniu wojska. Stan wojenny miał skutkować zamknięciem we wskazanych godzinach wszystkich sklepów, szynków, kawiarni i innych lokali publicznych. Policji i wojskowym patrolom przyznano prawo aresztowania podejrzanych osób, w przypadku stawiania czynnego oporu zaś ostrzegano, że wojsko zmuszone do użycia broni nie będzie ponosić odpowiedzialności za skutki zbrojnej interwencji¹⁸. Niemal identycznie z końcową formułą, jaką zawierała marcowa proklamacja ogłoszenia stanu oblężenia w Warszawie¹⁹, brzmiała ostatnia zapowiedź praw wojennych przewidzianych w sierpniu 1861 r. dla Ziem Zabrzanych. Głosiła ona: „Ponieważ niemożliwe jest wyliczenie wszystkich środków [represji], jakie wynikają ze stanu wojennego, ostrzega się mieszkańców, że wszelkie nieporządki muszą wywołać nadzwyczajne i energiczne działania [władz wojskowo-policyjnych] wobec każdego uczestnika zaburzeń”²⁰.

Ustanowione 17 sierpnia 1861 r., a gloszone cztery dni później regulacje prawne przygotowały grunt dla rządów wojskowo-policyjnych na Ziemach Zabrzanych i stały się niemal zachętą do szybkiego ich przetestowania, z czego skorzystali wileński generał-gubernator Władimir Nazimow oraz kijowski generał-gubernator Iłłarion Wasilczikow. Obaj niemal równolegle w ciągu 20 dni, poczynwszy od 3 września, a skończywszy na 23 września, ogłosili stan wojenny w Wilnie, powiecie wileńskim, większej części guberni kowieńskiej i grodzieńskiej oraz w Żytomierzu²¹. Kilka tygodni później, 14 października 1861 r. podobną decyzję podjął namiestnik Królestwa Polskiego Karol Lambert.

Zbieżne między Królestwem Polskim i Ziemami Zabrzanymi decyzje dotyczące stanu wojennego powtórzyły się w drugiej połowie 1862 r., kiedy to wraz

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи..., т. 36, ч. 2: 1861, № 37328, с. 225–226.

¹⁹ Zob. S. Wiech, *Stan wojenny w Królestwie Polskim...*, s. 399.

²⁰ РГИА, ф. 908, оп. 1, д. 300, л. 7–8.

²¹ Д.А. Милютин, *op. cit.*, с. 111, 185; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s. 53; M. Tarkowski, *Stan wojenny w prowincjach północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego i jego wpływ na status prawny poddanych cesarza Aleksandra II (1855–1881)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71 (2019), z. 1, s. 45.

z częściowym spacyfikowaniem demonstracji patriotyczno-religijnych oraz przywróceniem spokoju publicznego władze carskie zdecydowały się na stopniowe znoszenie rygorów wojennych. Pierwszy ruch w tym kierunku wyszedł ze strony nowego namiestnika Królestwa Polskiego, wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza, który 8 września 1862 r. uzyskał zgodę na stopniowe uchylanie decyzji namiestnika Lamberta. Odwoływanie stanu wojennego rozpoczęto od guberni radomskiej, z wyjątkiem Radomia i Kielc²². Z dawnych rygorów pozostawiono jednak zakaz posiadania broni oraz prawo karania za przestępstwa polityczne przez sądy wojenne. Ten wyjątek powtarzano przy kolejnych ogłoszeniach uchylecia stanu wojennego. Miesiąc później, 10 października 1862 r. stan wojenny zniesiono z guberni lubelskiej i augustowskiej, z wyjątkiem Lublina, Siedlec i Suwałk²³.

W połowie grudnia (16 grudnia) zdecydowano się wreszcie na zniesienie stanu wojennego w guberni warszawskiej i płockiej. Z tych przepisów wyłączono jednak Warszawę, Kalisz, Płock oraz powiaty piotrkowski i lipnowski, jak też miejscowości położone na trasie Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Kolei Warszawsko-Bydgoskiej²⁴. Pewnym odstępstwem od reguły było natomiast przywrócenie w tym czasie stanu wojennego w powiecie krasnostawskim w guberni lubelskiej. Podobnie uczyniono w powiecie przasnyskim, gdzie wykorzystując moc przepisów wojennych, rozwiązano radę powiatową oskarżoną o przekroczenie swoich uprawnień oraz polityczne wystąpienia²⁵.

Równoległe do znoszenia rygorów wojennych w Królestwie Polskim przebiegał proces odwoływania stanu wojennego na Ziemiach Zabrzanych. Wileński generał-gubernator Nazimow zdecydował się na taki krok 13 października 1862 r., kiedy zaczynając od Wilna i powiatu wileńskiego, uchylił ustanowione w sierpniu 1861 r. obostrzenia. Podobnie uczynił w przypadku Żytomierza kijowski generał-gubernator Wasilczikow. Niemniej jednak na Ziemiach Zabrzanych, wzorując się na Królestwie Polskim przy odwoływaniu stanu wojennego, utrzymano niektóre wyjątki i przepisy dotyczące posiadania broni oraz sądów wojennych²⁶.

Uchylony jesienią 1862 r. w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabrzanych stan wojenny został przywrócony wraz z wybuchem powstania styczniowego. W Królestwie Polskim nastąpiło to 24 stycznia 1863 r. na mocy postanowienia namiestnika wielkiego księcia Konstantego²⁷, na Litwie zaś stan wojenny ponownie

²² „Kurier Warszawski” (1862), nr 207.

²³ „Kurier Warszawski” (1862), nr 234; В.А. Истомин, *op. cit.*, s. 7; Д.А. Милютин, *op. cit.*, s. 400.

²⁴ Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), ф. 215 Канцелярия Варшавского Генерал-Губернатора, оп. 1, д. 1172 Справка канцелярии Варшавского генерал-губернатора о причине объявления Царства Польского на военном положении в 1861 г., л. 2; „Kurier Warszawski” (1862), nr 289.

²⁵ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 2.

²⁶ Zob. Д.А. Милютин, *op. cit.*, s. 404.

²⁷ Postanowienie namiestnika z 24 stycznia 1863 r. o przywróceniu stanu wojennego zostało powtórzone i dopelnione rozkazem głównego dowódcy armii z 8 maja 1863 r. oraz rozkazem z 15 czerwca 1863 r., na mocy którego zreorganizowano i zwiększono liczbę oddziałów wojennych

ogłoszono 4 lutego 1863 r. Tym razem powtórnie zaprowadzony zarząd wojskowo-policyjny wykazał sporą stabilność, o czym najlepiej świadczyła długoletnia działalność urzędów naczelników wojennych, funkcjonujących wiele lat po stłumieniu powstania styczniowego.

Zauważalna między Królestwem Polskim i Ziemiami Zabranymi korelacja przeobrażeń ustrojowych związanych z wprowadzeniem (1861), a następnie uchylaniem (1862) stanu wojennego uległa zburzeniu w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX w. Wówczas to ponownie przystąpiono do znoszenia rygorów wojennych, co miało być widocznym dla społeczeństwa polskiego sygnałem zakończenia akcji represyjnych wobec uczestników powstania styczniowego oraz likwidacji rządów wojskowo-policyjnych. Niemniej jednak procedury i podstawy prawne uchylania stanu wojennego, wprowadzone na Ziemach Zabranych, zasadniczo różniły się od tych w Królestwie Polskim. Jeśli na Litwie i Białorusi w sierpniu 1866 r. rozpoczęto rozłożony na sześć lat i zakończony w maju 1872 r. proces znoszenia stanu wojennego w poszczególnych miastach, powiatach i guberniach²⁸

---

naczelników. Dodatkowo oddzielnym okólnikiem z 6 czerwca 1863 r. przyznano dowódcy wojsk w Królestwie Polskim takie same uprawnienia, jakie wcześniej otrzymali wileński i kijowski generałowie-gubernatorzy, dotyczące karania przez sądy wojenne uczestników powstania styczniowego, których nakazywano dzielić w zależności od rodzaju popełnionego wykroczenia na pięć kategorii. Zob. ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 3; В.А. Истомина, *op. cit.*, s. 7–9; *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 3–8.

²⁸ Najwcześniej stan wojenny rozporządzeniem wileńskiego generała-gubernatora Konstantina von Kaufmana zniesiono 16 sierpnia 1866 r. w 13 wschodnich powiatach guberni mińskiej (powiat piński, mozyrski, rzeczycki i bobrujski), witebskiej (horodecki, surażski, wieliski i newelski) i mohylewskiej (mścislawski, czausowski, czerykowski, klimowicki i horecki). *Рапорт командующего войсками генерал-адъютанта Кауфмана военному министру об отмене военного положения в 13 уездах Минской, Витебской и Могилевской губерний и сохранении военного положения в остальных уездах. 31 августа 1866 г.*, в: *Документы и материалы по истории Беларуси*, т. 1, Минск 1940, с. 588–590; *Полное собрание законов Российской империи...*, т. 41, ч. 1: 1866, № 43532, с. 986. Dwa lata później, 1 maja 1868 r. wileński generał-gubernator Aleksander Potapow zniósł stan wojenny w ośmiu powiatach guberni mohylewskiej (orszański, bychowski), mińskiej (ślucki, nowogródzki) i witebskiej (witebski, siebieski, lepecki, połocki), z wyjątkiem czterech miast: Ślucka, Nowogródka, Witebska i Połocka. *Полное собрание законов Российской империи...*, т. 43, ч. 1: 1868, № 45736, с. 433. W tym samym roku, 28 września zniesiono go w pozostałych trzech powiatach guberni mohylewskiej i trzech powiatach guberni mińskiej, z wyjątkiem miast gubernialnych Mohylewa i Mińska (*ibidem*, ч. 2: 1868, № 46263, с. 250), a 22 października 1868 r. w guberni witebskiej, z wyjątkiem Dyneburga (*ibidem*, № 46336, с. 333). Pod koniec 1868 r. stan wojenny zniesiono w guberni wileńskiej (16 listopada 1868), z wyjątkiem miast Wilna i Troków (*ibidem*, № 46415, с. 394), oraz w niektórych powiatach guberni grodzieńskiej (*ibidem*, № 46416, с. 394). 5 lipca 1869 r. stan wojenny zniesiono w Mohylewie (*ibidem*, т. 44, ч. 1: 1869, № 47245, с. 667). Rok później, 15 lipca 1870 r. uczyniono to w Mińsku i niektórych powiatach guberni kowieńskiej (*ibidem*, т. 45, ч. 2: 1870, № 48530, с. 1). 19 kwietnia 1871 r. stan wojenny zniesiono w czterech miastach: Wilnie, Kownie, Trokach, Grodnie oraz w siedmiu powiatach tych guberni: trockim, kowieńskim, grodzieńskim, sokólskim, białostockim, bielskim i brzeskim (*ibidem*, т. 46, ч. 1: 1871, № 49441, с. 286). Na samym końcu, 7 maja 1872 r., Potapow zniósł stan wojenny w dwóch

(w guberniach ukraińskich ten proces przybrał inne tempo²⁹), to w przypadku Królestwa Polskiego trudno wskazać na zbliżony ciąg zdarzeń i podobny rodzaj przyjętych rozwiązań. Czytelny dla Ziem Zabrzanych cykl uchylania i znoszenia rządów wojskowo-policyjnych, dający się prześledzić w „Pełnym Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego”, nie znalazł swojego odpowiednika dla guberni, powiatów i miast Królestwa Polskiego.

W odróżnieniu od Litwy i Białorusi rządów wojskowo-policyjnych w Królestwie Polskim nie uchylano aktami jednorazowymi, ale rozbitymi na szczegółowe rozporządzenia aktami mniejszej rangi, których treść nie zawsze dawała do zrozumienia, że wpisują się one w ciąg regulacji zmieniających porządek prawny ustanowiony na czas stanu wojennego. Przyjęty tryb znoszenia stanu wojennego sprawił, że był on mało czytelny, niezrozumiały i nie zawsze odczuwalny zarówno dla społeczeństwa Królestwa Polskiego, jak też i dla samych przedstawicieli administracji carskiej. Największy kłopot w odczytaniu zmian ustrojowych, o czym już wspomniano, wynikał z braku wydanych przez namiestnika Królestwa Polskiego rozkazów obwieszczających odwołanie, jeśli nie w całym Królestwie, to przynajmniej w jego częściach, stanu wojennego. Zastępujące je liczne, lecz mniejszej rangi rozporządzenia, podpisywane głównie przez namiestnika (od maja 1863 r. te obowiązki sprawował hr. Fiodor Berg) lub generała-policmajstra Królestwa Polskiego³⁰, posiadały znikome oddziaływanie społeczne i nie zawsze były zauważalne.

Pierwsza głębsza refleksja dotycząca potrzeby przeglądu przepisów stanu wojennego pojawiła się w 1874 r., kiedy to po śmierci Berga oraz po likwidacji urzędu namiestnika Królestwa Polskiego aktualny stał się problem nowego zdefiniowania prerogatyw, jakie powinien posiadać nowy wielkorządca Królestwa Polskiego – warszawski generał-gubernator. Instalując w Królestwie Polskim

---

powiatach guberni kowieńskiej: telszewskim i rossieńskim (*ibidem*, t. 47, c. 1: 1872, № 50775, c. 538). S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 3: *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021, s. 62–64, 557, 561–562.

²⁹ Stan wojenny w kijowskim generałgubernatorstwie przez dłuższy czas utrzymano jedynie w sąsiadującym z Królestwem Polskim powiecie włodzimierskim (włodzimiersko-wołyńskim) oraz w Żytomierzu, w którym na stałe rezydował wołyński gubernator wojenny. Ponadto w Kijowie, Żytomierzu i Kamieńcu Podolskim powołano wojskowe sądy polowe. Wyroki pierwszego ze wspomnianych sądów zatwierdzał bezpośrednio kijowski generał-gubernator Nikołaj Annienkow, będący jednocześnie dowódcą Kijowskiego Okręgu Wojskowego, w Żytomierzu gubernator wojenny, a w Kamieńcu Podolskim nadzór nad sądem polowym powierzono specjalnie oddelegowanemu do tych zadań generałowi. ГАРФ, ф. 109 Секретный Архив III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, оп. 38, д. 23, ч. 19 О беспорядках в Царстве Польском и в западных губерниях: общие сведения по Каменец-Подольской губернии, л. 53–60.

³⁰ Namiestnik Berg wyjednał 27 grudnia 1863 r. u cara Aleksandra II zgodę na utworzenie bezpośrednio podległego sobie urzędu generała-policmajstra, któremu podporządkowane zostały wszystkie władze wojskowo-policyjne. Urząd ten objął Fiodor Trepow. Zob. *Dziennik Praw...*, t. 63, Warszawa 1865, s. 438–451.

instytucję generała-gubernatora, wzorowaną na rosyjskim modelu ustroju administracyjnego, przypomniano sobie o licznych, lecz nieprzewidzianych dla urzędu generała-gubernatora uprawnieniach namiestnika oraz obowiązujących przepisach i reliktach prawnych mających swoje umocowanie w ustawodawstwie stanu wojennego. Żywo zainteresowany wyjaśnieniem tej sprawy pierwszy warszawski generał-gubernator, hr. Paweł Kotzebue, w trakcie przejmowania obowiązków został podczas jednej z narad z przedstawicielami władz centralnych w Petersburgu poinformowany o „zawikłanej” kwestii prawodawstwa stanu wojennego. „Z powodu podniesienia tego problemu podczas mojego ostatniego pobytu w Petersburgu – wyjaśniał kilka tygodni później – postanowiłem przyjrzeć się bliżej tej sprawie i spojrzeć na nią z perspektywy specyfiki tutejszego kraju”³¹.

Efektom złożonej obietnicy były podjęte w Kancelarii Generała-Gubernatora Warszawskiego prace mające na celu zebranie i usystematyzowanie wszystkich rozporządzeń i rozkazów namiestnika, generała-policmajstra i innych urzędów, które w mniejszym lub większym stopniu korygowały, zmieniały lub znosiły przepisy stanu wojennego. Sporządzony opis rozporządzeń przemawiających za systematycznym uchylaniem w Królestwie Polskim stanu wojennego zasługuje na większą uwagę, gdyż wynikające z niego konkluzje stały się dla warszawskiego generała-gubernatora podstawą zajęcia w tej sprawie własnego stanowiska.

Za punkt wyjścia odchodzenia od rygorów wojennych w pierwszej kolejności uznano szereg przepisów i rozporządzeń wydanych w drugiej połowie 1864 r., które dotyczyły m.in. przywrócenia niektórych swobód przemieszczania się ludności cywilnej oraz złagodzenia kar nakładanych na osoby nieprawomyślne politycznie. W tym szeregu regulacji znalazło się m.in. zezwolenie na powrót wybranej grupy emigrantów, „którzy wyjechali uciekając przed terrorem rewolucyjnych partii i tylko w nieznacznym stopniu skompromitowali się udziałem w wydarzeniach 1861–1864”³².

Pewnej liberalizacji uległy także surowe przepisy dotyczące przemieszczania się oraz działalności gospodarczej w pasie przygranicznym. Pod koniec 1864 r. wyrażono zgodę na wydawanie mieszkańcom tych rejonów rocznych zezwoleń na prowadzenie handlu, osobom przybywającym z dalszych okolic zaś na wydawanie ośmiodniowych przepustek. Jednocześnie kilka miesięcy później rozporządzeniem generała-policmajstra z 20 marca 1865 r. z pogranicznych miejscowości nakazano wydalenie wszystkich kobiet, które utrzymywały listowne kontakty z mężami zbiegami lub mężami emigrantami³³.

Za kolejne odstępstwo od praw wojennych uznano zezwolenia na przeprowadzanie koni przez granicę, na „wpuszczanie do Królestwa Polskiego karpackich górali [kierujących się] do prac polowych” oraz na „wwożenie do kraju kos, noży

³¹ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 10–11.

³² *Ibidem*, л. 5.

³³ *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, с. 423–424.

do sieczkarni oraz różnych surowców i materiałów niezbędnych do produkcji fabrycznej (saletry, rudy żelaza itp.)³⁴.

Znacznie ważniejszymi sygnałami odejścia od ustanowionych rygorów były zezwolenie na organizowanie zakazanych w czasie stanu wojennego zbiórek pieniężnych na cele charytatywne i towarzystwa dobroczynne oraz wydane 11 października 1864 r. przez generała-policmajstra Królestwa Polskiego Fiodora Trepowa zezwolenie na posiadanie broni palnej przez osoby politycznie prawomyślne. Zgoda na posiadanie broni nie była jednak pełnym przywróceniem dawnych praw, gdyż zapowiedziano wydanie maksymalnie 4 tys. takich zezwoleń, zaś osoby uprawnione do posiadania broni w ciągu roku mogły zakupić w wojskowych magazynach nie więcej niż 4 funty czarnego prochu. Nowym i nieznanym wcześniej warunkiem posiadania broni było wprowadzenie rocznych opłat w wysokości 6 rubli³⁵.

Inny przykład liberalizacji przepisów stanu wojennego, niestety trudny do zwerifikowania, to zalecenia namiestnika skierowane 26 sierpnia 1864 r. do naczelników wojennych, dotyczące zmniejszenia liczby wyroków skazujących przestępców politycznych na wydalenie z kraju i zesłanie na Syberię³⁶, zastępowania tych kar grzywnami pieniężnymi lub aresztem więziennym oraz odchodzenia od wydawania wyroków w trybie administracyjnym (bez wyroków sądowych). Wspomniane ulgi nie dotyczyły jednak wszystkich grup społecznych i mogły zostać uchylone na wniosek namiestnika Królestwa Polskiego³⁷.

Kolejna fala zmniejszania restrykcji stanu wojennego w ocenie pracowników Kancelarii Warszawskiego Generała-Gubernatora przypadła na rok 1865. Wówczas to wydano szereg rozporządzeń i rozkazów – tych w sumie doliczono się i opisano 17, które – jak twierdzono – przyczyniły się do zelżenia represji i złagodzenia środków odwetowych stosowanych wobec społeczeństwa i uczestników powstania styczniowego. Jednym z tych aktów było rozporządzenie pozbawiające powiatowych

³⁴ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 5.

³⁵ Z tych opłat zwolnieni zostali urzędnicy pierwszych pięciu rang (klas), dymisjonowani żołnierze, chłopci, którym w czasie powstania wydano zezwolenia na posiadanie broni (głównie sołtysi), straż leśna oraz utworzona przez Komitet Urządzący 7 marca 1864 r. specjalna straż (miała liczyć 100 funkcjonariuszy, w rzeczywistości było ich 72), która winna kontrolować w pasie przygranicznym austerie i domy zajezdne. *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, c. 373–377, 379, 382–384.

³⁶ Generał-policmajster Trepow w rozporządzeniu z 15 lipca 1864 r. wyjaśniał naczelnikom wojennym, że zalecenie zmniejszania wyroków zesłania dla przestępców politycznych wynika z przyjętego 12 marca i 21 kwietnia 1864 r. stanowiska Komitetu Zachodniego, który wskazywał na potrzebę wdrożenia takich rozwiązań. Trepow podkreślał jednak, że te ograniczenia należy stosować przede wszystkim w stosunku do osób stanu włościańskiego, w mniejszym stopniu zaś w przypadku przestępców wywodzących się z „wyższych stanów”. *Ibidem*, c. 23.

³⁷ Namiestnik Berg sugerował ponadto, aby przestępców politycznych posiadających obce poddaństwo wydać z Cesarstwa Rosyjskiego bez prawa powrotu, a na niepełnoletnich oraz osoby powyżej 65. roku życia nakładać lżejsze kary administracyjne. Przypominał jednak, że na Syberię w pierwszej kolejności należy wysyłać osoby wywodzące się ze „stanu wyższego”, sporadycznie zaś w przypadku ludności wiejskiej. *Ibidem*, c. 28–29; ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 6.

naczelników wojennych prawa nakładania kar finansowych i kontrybucji na osoby prywatne, wsie, miasteczka i miasta³⁸. Takie kompetencje zachowali jednak naczelnicy wojenni oddziałów (guberni), którzy mogli karać osoby cywilne grzywną do 25 rubli lub więzieniem do jednego miesiąca, na miasta i wsie zaś nakładać kontrybucje do 150 rubli. Wyższe kary na wnioszek gubernialnych naczelników wojennych mógł orzekać jedynie namiestnik Królestwa Polskiego³⁹.

Za akt normalizacji uznano także postanowienie Rady Państwa Królestwa Polskiego, przywracające ustanowione przed wybuchem powstania styczeniowego (9 stycznia 1863) zasady nakładania i ściągania na rzecz skarbu państwa zaległości i powinności podatkowych. Zastrzeżono jednak, że przywrócenie starych praw nie oznaczało uchylecia wydanych w tej sprawie rozporządzeń generała-policmajstra, Komitetu Urządzącego oraz Komisji Rządowej Finansów⁴⁰.

Kolejny pakiet rozporządzeń wprowadzonych w 1865 r. dotyczył usunięcia z przestrzeni publicznej niektórych symboli i atrybutów nadzoru policyjno-wojskowego. Tak można zinterpretować m.in. uchylene wprowadzonych 2 września 1863 r. uprawnień naczelników wojennych do przeprowadzania kontroli poczt i dylizansów pocztowych, zniesienie podobnego rodzaju uprawnień przyznanych funkcjonariuszom żandarmerii prowadzącym kontrolę i rewizję bagaży na stacjach kolei żelaznych⁴¹ czy odwołanie kozackich konwojów przydzielanych do eskorty pocztowych przesyłek pieniężnych⁴².

Spore zmiany odnotowano także w tej części ustawodawstwa stanu wojennego, która krępowała swobodę przemieszczania się oraz podróżowania po terytorium Królestwa Polskiego. Wspomniani już wcześniej „górale karpaccy” otrzymali dla przykładu zgodę na przekraczanie granicy Królestwa Polskiego z kosami – głównym narzędziem wykorzystywanym w pracach polowych. Z kolei terminujący czeladnicy oraz młodzież rzemieślnicza mieli prawo ubiegać się o sześciomiesięczne paszporty zezwalające na pobyt i zamieszkanie w Warszawie. Statkom parowym austriackich i pruskich towarzystw żeglugi rzecznej zezwolono w celach handlowych na korzystanie z rzek spławnych Królestwa⁴³, galicyjskim flisakom

³⁸ Szczegółowe zasady nakładania kar pieniężnych określono w specjalnej instrukcji dla naczelników wojennych, wydanej 20 stycznia 1864 r., oraz w tajnym okólniku namiestnika Królestwa Polskiego z 22 sierpnia 1864 r. *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 63–65.

³⁹ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 6; *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 67–68, 373–377.

⁴⁰ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 6.

⁴¹ Od tej pory żandarmi mogli uczestniczyć tylko jako obserwatorzy przy kontrolach prowadzonych przez urzędników celnych oraz pracowników kontroli finansowej.

⁴² ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 7.

⁴³ Okólnik generała-policmajstra z 12 marca 1864 r. nakazywał przeprowadzanie kontroli wpływających do Królestwa Polskiego statków w 11 wyznaczonych posterunkach: 1 w guberni lubelskiej: Dołhobyczów (Bug); 2 w guberni warszawskiej: Nieszawa (Wisła) i Pызdry (Warta) oraz 8 w guberni radomskiej: Zawichost, Sierosławice, Igołomia, Brzesko, Krzetyce (?), Łubnice, Osiek, Sandomierz (Wisła). *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 106–107.

zaś spławianie drewna i zboża Wisłą. Podobnego rodzaju swobody przyznano pracownikom towarzystw i spółek zaangażowanych w budowę dróg kolejowych. Wydawane przez nie „otwarte listy” (rekomendacje) miały usuwać przeszkody w dotarciu do miejsc pracy i nauki. Prawo nieskrępowanego udania się do miejsc pracy przyznano także robotnikom werbowanym do budowy kolei żelaznych, którym wydawano bezpłatne paszporty. Honorowane miały być także „otwarte listy” wystawiane obcokrajowcom podejmującym w Królestwie Polskim badania geologiczne, jak też „oficerom państw sąsiednich” (Austrii i Prus) skierowanym do „prac triangulacyjnych” (geodezyjnych)⁴⁴.

Rewizji uległy także surowe do tej pory przepisy paszportowe⁴⁵, częściowo uchylone rozporządzeniem namiestnika Królestwa Polskiego z 25 grudnia 1865 r. I tak prawo wydawania paszportów uprawniających do podróży i wyjazdu z Królestwa Polskiego przyznano niższym organom władz administracyjno-policyjnych⁴⁶, wydłużono według odwróconej hierarchii stanowej czas ważności wydawanych paszportów⁴⁷, a osoby udające się do Warszawy nie musiały już składać paszportów w urzędzie oberpolicmajstra⁴⁸. Zastrzeżono jednak, że osobom wracającym za pozwoleniem namiestnika Królestwa Polskiego z Syberii paszporty powinny być wydawane ze „szczególną ostrożnością” i tylko w przypadkach bezwzględnej konieczności opuszczenia miejsca zamieszkania⁴⁹.

Sygnalem liberalizacji przepisów stanu wojennego było wreszcie wydane tymczasowym komisjom wojskowo-śledczym polecenie, aby odstąpiły od stosowanych praktyk surowego karania zesłaniem lub więzieniem za przestępstwa polityczne osób wywodzących się ze stanów uprzywilejowanych⁵⁰. Takie wyroki zalecano

⁴⁴ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 7.

⁴⁵ Przepisy i rozporządzenia dotyczące paszportów zostały z polecenia namiestnika Królestwa Polskiego z 2 czerwca 1865 r. ujednolicone i formie załącznika do okólnika z 14 sierpnia 1865 rozesłane naczelnikom wojennym. Nowe przepisy paszportowe (*Паспортные правила на время военного положения в Царстве Польском*) w 94 artykułach szczegółowo określały zasady sporządzania, wydawania i kontrolowania paszportów. Przepisy te po raz kolejny zostały zmodyfikowane rozporządzeniem namiestnika Królestwa Polskiego z 25 grudnia 1865 r. Zob. *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 181–184, 191–226, 241–246.

⁴⁶ Okólnik generała-policmajstra z 7 lutego 1864 r. przypominał, że prawo wydawania paszportów na wyjazd zagraniczny posiadają jedynie gubernialni naczelnicy wojenni, namiestnik oraz naczelny dowódca wojsk. *Ibidem*, s. 103.

⁴⁷ Paszporty ważne od 1 do 4 miesięcy wydawano za opłatą szlachcie, ziemianom, mieszczaanom i duchowieństwu; sześciomiesięczne paszporty mogli otrzymać kupcy, fabrykanci i rzemieślnicy; paszporty ważne rok wydawano czeladnikom i terminatorom odbywającym praktyki, jak też robotnikom, a chłopci i „lud pracujący” otrzymywali paszporty bezpłatnie ważne przez cały okres wykonywanych prac. *Ibidem*, s. 242–246.

⁴⁸ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 7; *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 236–237.

⁴⁹ *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, s. 257.

⁵⁰ W 1865 r. za udział w przestępstwach politycznych aresztowano w Królestwie Polskim 1404 osoby, a Komisji Wojenno-Śledczej przekazano 468 spraw. W następnym roku, oprócz 210 więźniów politycznych osadzonych w Cytadeli Warszawskiej, aresztowano w Królestwie Polskim 1087 osób,

wydawać tylko po wcześniej wyrażonym życzeniu namiestnika lub generała-policmajstra⁵¹. W kontekście tego ostatniego rozporządzenia symbolicznym sygnałem odstąpienia od reguł stanu wojennego było wydane dla mieszkańców Warszawy zezwolenie na przemieszczanie się od 13 stycznia 1866 r. w porach wieczornych i nocnych po ulicach miasta bez konieczności posiadania podręcznych latarni⁵².

Ostatni, trzeci i kluczowy w mniemaniu władz rosyjskich, etap odchodzenia od rygorów wojennych stanowiły zmiany ustrojowe i legislacyjne przeprowadzone w 1866 r. W pierwszej kolejności wskazano na „Postanowienie o środkach co do złączenia Zarządu Wojenno-Policyjnego w Królestwie Polskim”, wydane 17 lutego 1866 r. przez namiestnika Berga. W jego następstwie miała miejsce stopniowa likwidacja działającego od 27 grudnia 1863 r. Zarządu Wojenno-Policyjnego oraz urzędów gubernialnych naczelników wojennych⁵³. Niektóre kompetencje oraz prowadzone sprawy, głównie dotyczące nakładania kar pieniężnych, zgodnie z rozporządzeniem namiestnika z 19 lutego 1866 r. winni po likwidowanych od marca 1866 r. gubernialnych urzędach naczelników wojennych przejść cywilni i tymczasowi gubernatorzy⁵⁴. Znamienne jest jednak to, że w lutowych postanowieniach nie mówiono o zniesieniu, ale jedynie o „złączeniu” rządów wojskowo-policyjnych, które na poziomie powiatów zostały zachowane, a nawet organizacyjnie wzmocnione, o czym świadczyło m.in. postanowienie Komitetu Urządzącego z 13 października 1866 r. Na jego podstawie powiatowe zarządy wojennych naczelników wyposażone zostały w maszyny drukarskie (prasy litograficzne), a koszty zakupu zrzucono na mieszkańców miasteczek i gmin danego powiatu⁵⁵.

Ważnymi uzupełnieniami i elementami towarzyszącymi uchylaniu stanu wojennego były reforma administracyjna oraz reorganizacja żandarmerii (policji politycznej). Pierwsza z nich, przeprowadzona 31 grudnia 1866 r., dzieliła Królestwo Polskie na 10 guberni i 85 powiatów oraz określała na nowych zasadach kompetencje gubernatorów i naczelników powiatowych. Reorganizacja ustroju

---

a pod sąd wojenny oddano 220 obwinionych. W grupie 1087 zatrzymanych znalazło się 180 osób pochodzenia szlacheckiego, 202 przedstawicieli tzw. szlachty niewylegitymowanej, 66 urzędników, 66 duchownych, 11 kupców, 347 mieszczan, 117 włościan, 30 oficerów, 27 cudzoziemców i 41 Żydów. „Gazeta Narodowa” (1868), nr 152.

⁵¹ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 8.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*. Ujęte w 18 artykułach rozporządzenie namiestnika głosiło m.in.: „Istniejące obecnie Główne [gubernialne] Wojenne Oddziały: Warszawski, Kaliski, Radomski, Lubelski, Augustowski i Płocki znoszą się, a wszystkie ich czynności oddane być mają bezzwłocznie cywilnym i czasowym gubernatorom stosownie do przedmiotu. Władze wojenno-policyjne w powiatach pozostawiają się czasowo bez zmiany, lecz naczelnicy wojenni powiatowi i cząstkowi przechodzą pod zwierzchnictwo gubernatorów” (art. 8), *Dziennik Praw...*, t. 64, Warszawa 1866, s. 11–19; „Dziennik Warszawski” (1866), nr 38.

⁵⁴ ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 8; *Сборник циркуляров военно-полицейского управления...*, с. 69–78.

⁵⁵ Jedna „prasa” miała kosztować ok. 200 rubli, zaś roczne wydatki na drukowanie okólników nie powinny przekraczać 250 rubli. *Dziennik Praw...*, t. 66, Warszawa 1866, s. 311–313.

administracyjnego Królestwa Polskiego służyła m.in. zwiększeniu nadzoru wojskowo-policyjnego nad mieszkańcami oraz utworzeniu drogi do przerzucenia niektórych uprawnień i kompetencji władz wojskowo-policyjnych na władze formalnie cywilne. Za takim wnioskiem przemawia utrzymanie do końca 1866 r. powiatowych naczelników wojennych, których kompetencje w większości przejęli powołani po reformie administracyjnej pomocnicy naczelników powiatowych do spraw wojskowo-policyjnych. Podobny przepływ kompetencji nastąpił po ogłoszeniu 2 stycznia 1867 r. nowej ustawy o Warszawskim Okręgu Żandarmerii⁵⁶, którego naczelnik objął m.in. czasową kontrolę nad warszawską policją, wydziałem paszportowym oraz służbami agenturalnymi⁵⁷.

Zwieńczeniem rozłożonego na trzy lata procesu odchodzenia od przepisów wojennych było wreszcie postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 21 stycznia 1867 r. o zniesieniu urzędu generała-policmajstra, który stał się symbolem rządów wojskowo-policyjnych i któremu swego czasu podporządkowano żandarmerię, policję warszawską, policję miejską i ziemską, naczelników wojennych oraz służby agenturalne⁵⁸. Przypomnijmy, że urząd generała-policmajstra, zgodnie z art. 1 obwieszczającym jego powołanie, miał być instytucją tymczasową, działającą do chwili, aż „wróci prawy porządek i ogólne bezpieczeństwo w Królestwie Polskim”⁵⁹.

Postanowienie likwidujące Zarząd Generała-Policmajstra oraz „wszystkie zależne od niego władze [policyjno-wojskowe] w powiatach Królestwa Polskiego” było konsekwencją przeprowadzonej trzy tygodnie wcześniej reformy administracyjnej oraz reorganizacji policji politycznej (żandarmerii). Ta zależność oraz czasowa zbieżność wskazywały na płynny, ale także zakamuflowany tryb wygaszania, a niekiedy prolongowania praw stanu wojennego. Na ten ostatni rodzaj przyjmowanych rozwiązań wskazują m.in. umocowane w prawie wojennym kompetencje dotyczące nakładania kar pieniężnych oraz karania więzieniem bez wyroków sądowych (w trybie administracyjnym), przekazane gubernatorom cywilnym. Jakkolwiek namiestnik Królestwa Polskiego okólnikiem z 30 czerwca 1868 r. zmodyfikował zakres tych uprawnień, to jednak reliktywów prawodawstwa stanu wojennego nie uchylił⁶⁰.

Należy wreszcie mocno podkreślić, że fala odwrotu od praw wojennych całkowicie pominęła sądownictwo wojenne, które zaprowadzone przez namiestnika

⁵⁶ *Полное собрание законов Российской империи...*, т. 41, ч. 2: 1866, № 44022, с. 464–469.

⁵⁷ Działające przy Zarządzie Warszawskiego Okręgu Żandarmerii biuro paszportowe zostało zlikwidowane 14 stycznia 1868 r., kiedy to wydawanie zagranicznych paszportów przekazano gubernatorom, a w przypadku mieszkańców Warszawy – oberpolicmajstrowi. ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 9.

⁵⁸ *Dziennik Praw...*, t. 66, s. 355–357.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 438–439.

⁶⁰ Według przepisów z 30 czerwca 1868 r. gubernatorzy bez potrzeby konsultowania swoich decyzji z namiestnikiem mieli prawo wymierzania kary finansowej na osoby cywilne w wysokości 10 rubli, zaś na miasta i wsie w wysokości do 50 rubli. Mogli także karać więzieniem do pięciu dni aresztu. ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 1172, л. 10.

Suchozaneta jeszcze w okresie tzw. pełzającego stanu wojennego utrzymało po 1866 r. swoją dominującą pozycję w orzekaniu przestępstw politycznych.

Przeгляд zmodyfikowanego w latach 1864–1866 prawodawstwa stanu wojennego stał się dla warszawskiego generała-gubernatora Kotzebuego podstawą wyciągnięcia wniosku, że stan wojenny „istnieje tylko nominalnie, a nawet niektórzy w ogóle o nim zapomnieli”. Ponieważ prawa wyjątkowe nie zostały ostatecznie i formalnie zniesione, dlatego też wielkorządca Królestwa Polskiego z nurtującym go dylematem, co należy uczynić w tej sytuacji, postanowił podzielić się swoimi uwagami z ministrem spraw wewnętrznych Aleksandrem Timaszewem. W liście z 9 czerwca 1874 r., skierowanym do MSW, wyjawiał, że jeżeli jest to konieczne ze względu na uporządkowanie statusu prawnego, to można podjąć decyzję o zniesieniu stanu wojennego. Zaraz po tym dodawał jednak, że decyzja ta nie zostanie zauważona jako akt łaski i niewiele odmieni aktualną sytuację polityczną Królestwa Polskiego. Wyrażał przy tym przekonanie, że „w chwili obecnej stan wojenny nie ma złego wpływu na rozwój przemysłu, handlu i działalności gospodarczej”, dlatego też najlepszym rozwiązaniem będzie zachowanie ostrożności i w ogóle niepodjęcie na szczeblach władz petersburskich kwestii ostatecznego zniesienia stanu wojennego⁶¹.

Kotzebue, pragnąc zachować prawne relikty, przypominał jednocześnie ministrowi spraw wewnętrznych, że wprowadzone 14 października 1861 r. rygory stanu wojennego zostały w znacznym stopniu już ograniczone, „w ciągu kilku lat nastąpiła liberalizacja przepisów represyjnych dotyczących wystąpień politycznych” i zniesiono utożsamiane z prawami wyjątkowymi urzędy naczelników wojennych oraz generała-policmajstra. Z czasów stanu wojennego, twierdził, zachowane zostały tylko dwie prerogatywy władz wojenno-policyjnych, tj. „nakładanie kar w trybie administracyjnym przez gubernatorów, warszawskiego oberpolicmajstra i naczelnika kraju [warszawskiego generała-gubernatora] oraz orzekanie kar za przestępstwa polityczne przez komisje wojskowo-śledcze i sądy wojenne”⁶². Kotzebue przypominał przy okazji, że taki stan rzeczy został częściowo zaakceptowany przez władze petersburskie, gdyż MSW w liście z 30 lipca 1872 r., skierowanym do namiestnika Berga, informowało, że prawo nakładania kar w trybie administracyjnym „nie podlega zmianie”. „Co się tyczy drugiej prerogatywy, czyli sądów wojennych, to powinny one – wyjaśniał Kotzebue – jako środek [represji] zostać zachowane, podobnie jak to miało miejsce po stłumieniu pierwszego powstania 1831 r., gdyż spraw politycznych nie można przekazywać do rozstrzygnięcia sądom cywilnym”⁶³. Całość swoich wywodów skończył stwierdzeniem, że „stan wojenny w niczym nie uciska obywatelskiej, gospodarczej i społecznej działalności tutejszych mieszkańców, dlatego też dochodzę do

⁶¹ *Ibidem*, л. 10.

⁶² *Ibidem*, л. 11.

⁶³ *Ibidem*.

wniosku, że w chwili obecnej podnoszenie kwestii zniesienia stanu wojennego byłoby nieostrożne”⁶⁴.

Minister spraw wewnętrznych, zapoznawszy się z nastawieniem warszawskiego generała-gubernatora, złożył w tej sprawie Aleksandrowi II raport. Władca Rosji przychylił się do stanowiska Kotzebuego, oświadczając, że „zniesienie stanu wojennego obowiązującego w Królestwie Polskim wydaje się być przedwczesne (преждевременным)”⁶⁵. Timaszew w lipcu 1874 r. o decyzji cara poinformował Kotzebuego, który kwestię rewizji prawodawstwa wojennego uznał za zamkniętą.

Niemniej jednak siłą rzeczy powróciła ona dość szybko. Już w połowie 1876 r., w związku z przeprowadzaną w Królestwie Polskim reformą sądową, pojawił się problem funkcjonowania sądownictwa wojennego, którego wyroki, jak się okazało, mogły zostać podważone przez zapisy nowej ustawy⁶⁶. Chodziło przede wszystkim o art. 14 Kodeksu postępowania karnego, który głosił, że „nikt nie może zostać ukarany za przestępstwo lub wykroczenie podlegające wydziałowi sądowemu inaczej, jak wyrokiem sądu właściwego, który się uprawomocnił”⁶⁷.

Dostrzeżona kolizja kompetencji dwóch rodzajów sądownictwa (cywilnego i wojskowego) oraz wynikające stąd zagrożenie zniesienia w Królestwie Polskim ostatnich prerogatyw stanu wojennego stały się przedmiotem analiz prowadzonych przez władze petersburskie. Pierwsze z inicjatywą wystąpiło MSW, które 19 lipca 1876 r. podniosło kwestię „zachowania w guberniach Warszawskiego Okręgu Sądowego przez niektórych urzędników miejscowej administracji prawa nakładania kar”. Problem ten przekazano do rozważenia Komitetowi ds. Królestwa Polskiego⁶⁸, który na zwołanym 12 września 1876 r. posiedzeniu wyraził swoje stanowisko⁶⁹. W posiedzeniu Komitetu, któremu przewodniczył Dmitrij Nabokow, uczestniczyli: minister spraw wewnętrznych Timaszew, minister sprawiedliwości Konstantin Pahlen oraz Siergiej Urusow pełniący urząd naczelnika II Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii, która zajmowała się przeglądem i porządkowaniem prawodawstwa Cesarstwa Rosyjskiego.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, л. 10.

⁶⁶ Więcej o przygotowaniu reformy sądowej w Królestwie Polskim i jej zasadach oraz o sądownictwie Królestwa po 1876 r. zob. A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1996.

⁶⁷ *Устав уголовного судопроизводства*, [Санкт-Петербург 1864], с. 2.

⁶⁸ Komitet ds. Królestwa Polskiego zajmował się sprawami regulacji prawnych i reform ustrojowych, które od 1863 r. przeprowadzano w Królestwie Polskim. Powstał w 1863 r., przez trzy lata funkcjonował jako komitet tajny (do 1866 r.), a rozwiązano go w 1881 r.

⁶⁹ РГИА, ф. 1270 Комитет по делам Царства Польского, оп. 1, д. 1202 По вопросу о степени необходимости сохранить и по введении нового судебного преобразования принадлежащую ныне в Царстве Польском губернаторам и другим чинам местной администрации власть по наложению взыскания, л. 1–114; *Полное собрание законов Российской империи...*, т. 51, ч. 2: 1876, № 56381, с. 224–226.

Ostateczna konkluzja Komitetu ds. Królestwa Polskiego, zatwierdzona 2 października 1876 r. przez cara, głosiła, że „zachowanie w postaci władzy tymczasowej przez gubernatorów w guberniach Królestwa Polskiego, warszawskiego oberpolicmajstra, a w sprawach bardziej ważnych przez głównego naczelnika kraju [warszawskiego generała-gubernatora] prawa nakładania kar w wymiarze określonym w rozporządzeniu za przestępstwa mające charakter polityczny oraz za naruszenie odrębnych rozporządzeń ustanowionych w czasie funkcjonowania w kraju stanu wojennego, wydaje się być z przyczyn specyficznych dla miejscowych warunków guberni Królestwa korzystne”⁷⁰. Wyrażona opinia stała się podstawą przyjęcia rezolucji, zgodnie z którą zachowano ujęte w ośmiu punktach prawa sięgające swoim rodowodem czasów stanu wojennego oraz określono wymiar stosowanych kar⁷¹.

Dokonana w czasie przeprowadzania reformy sądowej prolongata przepisów stanu wojennego oznaczała zachowanie w ustawodawstwie Królestwa Polskiego przez kolejne blisko 30 lat rygorów prawnych, których utrzymanie zgodnie z wyrażoną przez władze rosyjskie opinią było konieczne ze względu na specyficzne dla ziem polskich uwarunkowania polityczne. Dla centralnych władz rosyjskich orzeczenie Komitetu stało się nawet u schyłku XIX w. podstawą twierdzeń, iż likwidacja stanu wojennego w Królestwie nastąpiła *implicite* wskutek nadzwyczajnych uprawnień przyznanych w 1876 r. warszawskiemu generałowi-gubernatorowi⁷². Taka konkluzja bagatelizowała fakt, że z potwierdzonej 2 października 1876 r. ważności przepisów stanu wojennego przez kolejne trzy dekady skwapliwie korzystali

⁷⁰ Полное собрание законов Российской империи..., т. 51, ч. 2: 1876, № 56381, с. 224–226.

⁷¹ Warszawski generał-gubernator, podlegli mu gubernatorzy oraz warszawski oberpolicmajster mogli nakładać kary z mocy prawa wojennego za: 1) naruszenie określonych przepisami z 2 maja 1867 r. zasad dozoru policyjnego; 2) naruszenie wydanych tego samego dnia przepisów dotyczących posiadania broni i zakupu prochu; 3) nieodprawianie lub niewłaściwe odprawianie wyznaczonych w tzw. dni galowe (święta państwowe) nabożeństw kościelnych; 4) naruszenie przez duchowieństwo katolickie przepisów dotyczących zjazdów księży, pobieranie dziesięciny, odmowę posług religijnych osobom wstępującym w związki małżeńskie z prawosławnymi, ingerencję w sprawy religijne innych wyznań, katolicką propagandę itp.; 5) stawianie kaplic, krzyży lub innych pomników na pamiątkę wydarzeń mających charakter polityczny; 6) nieodpowiednie zachowanie się wiernych podczas odprawiania nabożeństw w „dni galowe”, jak też w czasie spektakli teatralnych wystawianych w święta państwowe i uroczystości domu panującego; 7) noszenie bez podstawy prawnej i zezwoleń miejscowych władz stroju żałobnego, zakazanych ubiorów lub innych zakazanych z powodu politycznych znaków i emblematów; 8) za „naruszenie wszelkich rozporządzeń ustanowionych w czasie funkcjonowania w Królestwie Polskim stanu wojennego”. Jeśli chodzi o wymiar kar, to gubernatorzy i oberpolicmajster mogli nakładać kary pieniężne w wysokości do 10 rubli, jak też karę pozbawienia wolności do pięciu dni aresztu. Prawo nakładania kar wyższych przysługiwało natomiast warszawskiemu generałowi-gubernatorowi. *Ibidem*, с. 226; ГАРФ, ф. 215, оп. 1, д. 100 Записка о рассмотрении дел политического характера варшавским генерал-губернатором, л. 2.

⁷² Zob. H. Рейнке, *Очерк законодательства Царства Польского*, С.-Петербург 1902, с. 161; В.М. Гессен, *Исключительное положение*, С.-Петербург 1908, с. 205–207; H.A. Kohn, *Prawa wyjątkowe*, Warszawa 1909, s. 83; E. Grabowski, *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Warszawa 1911, s. 31; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski*, t. 3, Lwów 1920, s. 143.

wielkorządcy Królestwa Polskiego. Świadczą o tym m.in. wysokie kary finansowe nakładane na redakcje czasopism polskich czy też kary zesłania w głąb Rosji zasądzone uczestnikom studenckich wystąpień w Warszawie⁷³. W tym kontekście małe znaczenie miała podjęta w czasie reorganizacji sądownictwa decyzja o zlikwidowaniu w połowie 1876 r. innej z czasów stanu wojennego instytucjonalnej spuścizny, jaką była Tymczasowa Warszawska Komisja Wojenno-Śledcza⁷⁴, której zadania przekazano innym organom administracji państwowej. Tu wspomnieć należy, że równoległe z podtrzymaniem przepisów stanu wojennego następowało scedowanie niektórych nadzwyczajnych uprawnień na funkcjonariuszy i urzędy policji wykonawczej i politycznej, czyli żandarmerię, oberpolicmajstra, pomocnika warszawskiego generała-gubernatora ds. policyjnych (1896) oraz ochranę (1900).

Od chwili utworzenia Warszawskiego Okręgu Żandarmerii (1867) kompetencje policji politycznej systematycznie zwiększano. Na mocy rozporządzenia szefa żandarmerii z 31 maja 1871 r. oficerom powiatowych i gubernialnych zarządów żandarmerii przyznano prawo samodzielnego lub też zleconego przez władze cywilne wszczynania i prowadzenia śledztw oraz postępowań sądowych⁷⁵. Tajne instrukcje wyjaśniające to rozporządzenie, wbrew zapisom ustawy sądowej z 1864 r., przyznawały naczelnikowi Warszawskiego Okręgu Żandarmerii pełną kontrolę nad śledztwami politycznymi⁷⁶. Kolejnym okólnikiem Sztabu Oddzielnego Korpusu

⁷³ Zob. ГАРФ, ф. 543 Коллекция Рукописей Царскосельского Дворца, оп. 1, д. 544, т. 1 Обзор революционного польского движения после восстания 1863 г. Составил прокурор Варшавской судебной палаты, действительный статский советник Турай, л. 33; „Gazeta Warszawska” (1887), nr 201; S. Wigura [F. Rawita-Gawroński], *Dziesięciolecie cenzury rosyjskiej w Królestwie Polskim (1880–1891)*, Kraków 1892, s. 37–38.

⁷⁴ РГИА, ф. 1270, оп. 1, д. 1186 О закрытии Варшавской временной военно-следственной комиссии и о порядке производства дел о польских эмигрантах возвращающих в отечество, л. 1–32.

⁷⁵ ГАРФ, ф. 110 Штаб Отдельного Корпуса Жандармов, оп. 7, д. 32 По вопросам, возникающим по поводу Закона 19 мая 1871 года о порядке действий чинов Корпуса жандармов по исследованию преступлений, л. 1–9; *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące i wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 9, cz. 2, Warszawa 1882, s. 95–97; И.В. Оржеховский, *Реорганизация жандармского управления в связи с правительственной реакцией 60–70-х годов XIX века*, w: *Вопросы истории общественно-политической мысли внутри России 19 века*, Горький, 1971, с. 79–81; А. Próchnik, *Żandarmeria na ziemiach Królestwa Polskiego. Szkic historyczno-organizacyjny (1812–1915)*, w: *idem, Studia i szkice (1864–1918)*, Warszawa 1962, s. 85–86.

⁷⁶ MSW pismem z 6 czerwca 1876 r. wyjaśniało: „Ponieważ naczelnikowi Warszawskiego Okręgu Żandarmerii przysługuje prawo równe naczelnikowi Sztabu Oddzielnego Korpusu Żандармов, stąd należy zmienić 10 artykuł praw z 19 maja 1871 r. i w sprawach śledztw politycznych prokurator Warszawskiej Izby Sądowej powinien konsultować się nie z naczelnikiem Sztabu, ale z naczelnikiem Warszawskiego Okręgu Żандармерии”, РГИА, ф. 1270, оп. 1, д. 1184 О дополнении ст. 10 Высочайше утвержденных 19 мая 1871 г. правил о порядке действия чинов Корпуса Жандармов по исследованию преступлений, л. 2. Zob. też: ГАРФ, ф. 110, оп. 3, д. 1420 Об изменении инструкции для офицеров Отдельного Корпуса жандармов в силу Закона 19 мая 1871 г., л. 1–6.

Żandarmów z 18 lutego 1878 r. zezwolono na przeprowadzanie rewizji i aresztowań, a przepisami z 13 września 1878 r. uprawniono żandarmów do zatrzymywania uczestników zbiegowisk i demonstracji ulicznych, mających charakter polityczny⁷⁷. W tym wypadku nie tylko aresztowanie, ale także osądzenie i kara zesłania mogły być dokonane bez sankcji prokuratora, co precyzowano w oddzielnym okólniku z 2 października 1878 r.⁷⁸ W następnym roku rozporządzeniem z 31 października 1879 r. zezwolono funkcjonariuszom żandarmerii na używanie w uzasadnionych przypadkach broni palnej⁷⁹.

Kompetencje i prawa żandarmerii wzrosły po udanym zamachu na cara Aleksandra II (13 marca 1881). Wydany 26 sierpnia 1881 r. przez jego następcę ukaz o ochronie porządku państwowego (Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия)⁸⁰ uprawniał żandarmerię do prewencyjnego aresztowania podejrzanych osób na okres dwóch tygodni bez uprzedniego powiadomienia i zgody prokuratora. Co więcej, gubernator i naczelnik powiatu mogli na żądanie żandarmerii przedłużyć areszt tymczasowy do miesiąca⁸¹. Przyznane prerogatywy, wzięte żywcem z przepisów stanu wyjątkowego, nie tylko wywyższyły żandarmerię ponad inne resorty władz, ale także przywracały i niekiedy umacniały ustawodawstwo wojenne, o czym świadczyło obowiązujące od 1881 r. prawo aresztowania, rewizji i zaboru przedmiotów przez naczelników policji i naczelników zarządów żandarmerii oraz oddawania pod sąd wojenny przez ministra spraw wewnętrznych wszystkich osób oskarżonych o przestępstwa polityczne⁸².

Innym świadectwem konserwowania praw nadzwyczajnych były obowiązujące blisko 40 lat przepisy dotyczące nadzoru policyjnego, zatwierdzone 12 maja 1867 r. przez namiestnika Berga. Nie tylko stosowana w nich terminologia (generał-policmajster, naczelnicy wojenni), ale także represyjność „bazowała – jak twierdził

⁷⁷ ГАРФ, ф. 110, оп. 6, д. 164 О распространении на офицеров корпуса жандармов права арестования лиц за участие их в государственных преступлениях или противозаконных сообществах и за уличные беспорядки или сходки и о производстве дознания по правилам 1-го сентября 1878 г., л. 1–18.

⁷⁸ Po okólniku z 2 października 1878 (nr 120) wydano kolejny ściśle tajny okólnik z 7 października (nr 137), wyjaśniający ustanowione 13 września 1878 r. tymczasowe prawa. Zob. П.А. Зайончковский, *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов*, Москва 1964, s. 76–77, 179; *Циркуляри для Отдельного Корпуса Жандармов за 1878 г.*, [Санкт-Петербург b.d.w.], Циркуляр 18; И.В. Оржеховский, *Внутренняя политика российского самодержавия в 1866–1878 гг. Усиление реакционно-охранительных начал*, Ленинград 1974, s. 31.

⁷⁹ *Zbiór Praw. Postanowienia...*, t. 16, cz. 2, Warszawa 1884, s. 269–271.

⁸⁰ *Полное собрание законов Российской империи...*, *Собрание третье*, т. 1: 1881, Санкт-Петербург 1885, № 350, с. 261–266.

⁸¹ *Ibidem*, с. 264; ГАРФ, ф. 110, оп. 7, д. 56 О командировании жандармских чинов по требованию прокурорским надзором и другими лицами для производства дознаний, л. 1–5; *Zbiór Praw. Postanowienia...*, t. 20, Warszawa 1885, s. 163, 181; E. Kaczyńska, D. Drewniak, *Ochrona. Carska policja polityczna*, Warszawa 1993, s. 29–30.

⁸² *Zbiór Praw. Postanowienia...*, t. 20, s. 167, 187.

w 1898 r. warszawski generał-gubernator Aleksander Imeretyński – na doświadczeniach z czasów tłumienia polskiego buntu”⁸³.

Ważne potwierdzenie funkcjonowania w Królestwie Polskim relikwów praw wojennych stanowiło wyjawione 17 listopada 1884 r. przez Komitet Ministrów stanowisko potwierdzające uprawnienia ministra spraw wewnętrznych do wydania z Królestwa Polskiego, według własnego uznania, osób podejrzanych bez podania przyczyn czy też podstawy prawnej.

Nie mniej ważnym dla utrzymania rygorów wojennych było orzeczenie Komitetu Ministrów z 23 kwietnia 1900 r., przyznające warszawskiemu generałowi-gubernatorowi władzę prawodawczą i sądowniczą⁸⁴. Na mocy uzyskanych przywilejów wielkorządcy Królestwa Polskiego mógł wydawać prawomocne rozporządzenia dotyczące zapobiegania nieporządkom i utrzymania bezpieczeństwa państwowego, karać za naruszenie tych przepisów trzema miesiącami więzienia lub grzywną w wysokości 500 rubli oraz w trybie administracyjnym (bez wyroków sądowych) osądzać winnych. Takie prawa w drodze subdelegacji mógł także przekazać podległym sobie gubernatorom oraz warszawskiemu oberpolicmajstrowi⁸⁵.

O przedmiotowym, a zarazem elastycznym traktowaniu uprawnień typowych dla rządów wojenno-policyjnych świadczy rozciągnięte 7 czerwca 1900 r. na Królestwo Polskie, a obowiązujące od 15 kwietnia 1892 r. na Ziemiach Zabrzanych prawo nakładania kar finansowych lub więzienia za prowadzenie tajnego nauczania. Wyjednane w 1892 r. przez wileńskiego generała-gubernatora „tymczasowe prawo” korzystania z pozasądowych, a więc znamiennych dla stanu wojennego procedur służących zwalczaniu polskiego szkolnictwa⁸⁶, na życzenie Imeretyńskiego przyznane zostało także warszawskiemu generałowi-gubernatorowi⁸⁷. Korzystając

⁸³ Przepisy z 12 maja 1867 r. o porządku nadzoru policyjnego liczyły 24 artykuły. Zgodnie z nimi nadzór policyjny był środkiem prewencyjnym skierowanym przeciwko osobom nieprawomyślnym politycznie, czasowo ograniczającym ich wolność osobistą i korzystanie z pełni praw obywatelskich. Jawny lub tajny nadzór ustanawiały sądy wojenne, namiestnik, gubernatorzy. Osoby znajdujące się pod nadzorem policyjnym nie mogły m.in. opuszczać miejsca swojego zamieszkania, wyjeżdżać za granicę, prowadzić drukarni, księgarni, szynków, zajazdów, wstępować na służbę państwową, uczestniczyć w zebraniach, być członkami towarzystw itp. Oddani pod nadzór zwykli otrzymywali paszporty w kolorze czerwonym, pod obostrzony zaś w kolorze czerwonym z czarną obwódką. ГАРФ, ф. 102 Департамент Полиции Министерства Внутренних Дел, оп. 55, д. 141 О распространении на устройство Польское законоположений о высылке в Сибирь по общественным приговорам порочных членов общества 1898, л. 2–14.

⁸⁴ *Ibidem*, ф. 215, оп. 1, д. 100, л. 2–3.

⁸⁵ *Полное собрание законов Российской империи...*, *Собрание третье*, т. 20, ч. 1: 1900, № 18419, с. 351–352.

⁸⁶ *Ibidem*, т. 12: 1892, № 8486, с. 223–224.

⁸⁷ W raporcie do cara z 7 stycznia 1900 r. Imeretyński, powołując się na *casus* Ziemi Zabrzanych, domagał się przyznania mu podobnych uprawnień, przypominając, że kara obowiązująca w Królestwie Polskim za nielegalne nauczanie w wysokości 22,5 rubla jest mało odstrasżająca. Zob. РГИА, ф. 1282 Канцелярия Министра Внутренних Дел, оп. 3, д. 230 Отчет о состоянии Варшавского генерал-губернаторства за 1897, 1898 и 1899 годы, л. 8.

z tych kompetencji, w Królestwie Polskim za otwarcie tajnej szkoły, wspieranie materialne lub nielegalne nauczanie groziły orzekane w trybie administracyjnym kary finansowe w wysokości 300 rubli lub kara więzienia do trzech miesięcy.

Przepisy stanu wojennego z 1861 i 1863 r., częściowo zmodyfikowane i przekazane różnym instytucjom i resortom, jak też wprowadzone w następnych dekadach nowe restrykcje typowe dla rządów wojskowo-policyjnych formalnie obowiązywały do wybuchu rewolucji w 1905 r. Pierwsza rosyjska rewolucja burząca porządek społeczny i polityczny Cesarstwa Rosyjskiego zapoczątkowała nowy etap instalacji w Królestwie Polskim rygorów stanu wojennego i rządów wojskowo-policyjnych⁸⁸. Formalne obwieszczenie wprowadzenia kolejnego stanu wojennego okazało się o tyle konieczne, że istniejące relikty nie odpowiadały już aktualnym potrzebom ustanawiania spokoju społecznego. Nowy ukaz stał się wreszcie okazją do zamknięcia problemu utrzymania reliktyw stanu wojennego z 1861 r., który zgodnie z orzeczeniem Senatu Rządzącego „nie został formalnie odwołany”⁸⁹. Aby rozwiązać wszelkie wątpliwości, na ile przyjęte rozwiązania są kontynuacją starych praw, a na ile zaczątkiem nowych, zdecydowano się aktem nadrzędnym oficjalnie obwieścić wprowadzenie w Królestwie Polskim stanu wojennego.

Przywrócenie na nowych zasadach i na mocy odrębnych przepisów stanu wojennego odbywało się etapami. Najpierw latem ogłoszono go w niektórych częściach Królestwa Polskiego (23 czerwca w Łodzi i powiecie łódzkim; 22 sierpnia w Warszawie i powiecie warszawskim), a następnie 10 listopada 1905 r. na prośbę warszawskiego generała-gubernatora Gieorgija Skałona car Mikołaj II wyraził zgodę na wprowadzenie go w całym kraju, co też następnego dnia uczyniono⁹⁰. Powołane w tym czasie we wszystkich guberniach (*per analogiam* do naczelników wojennych) urzędy tymczasowych generałów-gubernatorów⁹¹ stały się obok warszawskiego

⁸⁸ Temat ten wymaga oddzielnych i pogłębionych studiów naukowych.

⁸⁹ F. Ochimowski, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1919, s. 220.

⁹⁰ Wprowadzony 10 listopada 1905 r. stan wojenny został zniesiony 1 grudnia 1905 r. i ponownie wprowadzony 17 grudnia w czterech powiatach: wołkowyskim, kalwaryjskim, władysławowskim i mariampolskim. Cztery dni później, 21 grudnia 1905 r. znowu ogłoszono go w całym Królestwie Polskim. 11 października 1908 r. stan wojenny zniesiono w siedmiu guberniach: kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, płockiej, radomskiej, siedleckiej i suwalskiej. W jego miejsce wprowadzono obowiązujący przez rok stan wzmocnionej ochrony. W guberni warszawskiej i radomskiej na sześć miesięcy zaprowadzono stan nadzwyczajnej ochrony, który w kwietniu 1909 r. zamieniono na roczny stan wzmocnionej ochrony. W kolejnych latach władze systematycznie przedłużały o kolejny rok stan wzmocnionej ochrony. Jedynie w guberni piotrkowskiej stan wojenny utrzymano do 1914 r. Zob. A. Próchnik, *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego*, „Niepodległość” 10 (1934), s. 36–72.

⁹¹ Kompetencje i uprawnienia tymczasowych generałów-gubernatorów ujęte w 19 artykułach określone zostały w „Przepisach o miejscowościach ogłoszonych jako pozostające w stanie wojennym”. Na mocy tych przepisów mogli oni m.in. karać grzywną do 3 tys. rubli, więzieniem do trzech miesięcy, przekazywać sprawy sądom wojennym i zatwierdzać ich wyroki, wydawać w trybie administracyjnym z kraju, oddawać pod nadzór policji, usuwać urzędników, zamykać szkoły i czasopisma. Zob. *Свод Законов Российской империи*, т. 2, кн. 1, Санкт-Петербург 1912,

generała-gubernatora głównym źródłem ustawodawstwa wojennego, gdyż wydawane przez nich prawomocne rozporządzenia, a przede wszystkim konfirmowane i idące w setki wyroki śmierci orzekane przez sądy wojenne na nowo określiły rygory przywracanych w Królestwie Polskim rządów wojskowo-policyjnych⁹².

Ponowne ogłoszenie w Królestwie Polskim w 1905 r. stanu wojennego stanowiło w realiach częściowego ograniczenia władzy carów (powołanie Dumy Państwowej) powód podniesienia tego problemu na forum publicznym przez adwokata, obrońcę Ludwika Waryńskiego w procesie I Proletariatu, posła ziemi warszawskiej do I Dumy Państwowej – Filipa Nowodworskiego. Jako poseł z ramienia Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego, a jednocześnie sekretarz Koła Polskiego oraz Komisji Nietykalności Poselskiej na 40. posiedzeniu I Dumy Państwowej, w mowie wygłoszonej 20 lipca 1906 r. w imieniu klubu posłów Koła Polskiego zwrócił uwagę na długą historię zakamuflowanych w porządku prawnym przepisów stanu wojennego. Przypomniawszy zatem, że z nadzwyczajnych pełnomocnictw, wprowadzonych w 1861 r., do końca swojego urzędowania korzystał namiestnik Królestwa Polskiego, a po nim warszawscy generałowie-gubernatorzy. Nowodworski z pozycji prawnika obnażył stosowane przez władze rosyjskie praktyki omijania lub lekceważenia obowiązującego prawa i Kodeksu postępowania karnego, czego przykładem było postanowienie Komitetu ds. Królestwa Polskiego z 2 października 1876 r., oznaczające utrzymanie przez najwyższe władze administracji lokalnej prawa karania „za naruszenie praw czasów wojennych” oraz za przestępstwa polityczne bez zgody sądu. Tym samym, jak dowodził Nowodworski, rosyjski ustawodawca przez 30 lat potwierdzał istnienie praw „czasu wojennego”, poświadczane wyrokami kontrybucji, więzienia, zesłania, nadzoru policyjnego, z pominięciem reguł określonych w Kodeksie karnym⁹³.

Mówiąc o nielegalnych praktykach władz rosyjskich, Nowodworski wspomniawszy przy okazji, że ogłoszenie w Królestwie Polskim 10 listopada 1905 r. stanu wojennego również dokonane zostało z naruszeniem obowiązującego prawa⁹⁴. Swoje nadzieje na rewizję praw wojennych upatrywał natomiast w dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej oraz w gwałtownym wzroście świadomości narodowej i społecznej. Jak twierdził, w ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia zastraszone i uciskane przepisami stanu wojennego społeczeństwo polskie nie miało odwagi

---

c. 172–173; H.A. Konn, *op. cit.*, s. 47; A. Próchnik, *Rządy wojennych generał-gubernatorów...*, s. 36–72; J. Muszyński, *Działalność rosyjskich sądów wojskowych w Królestwie Polskim w dobie rewolucji 1905–1907 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 18 (1966), z. 2, s. 215–261.

⁹² Szerzej na temat pełnego wykazu wojennych rozporządzeń zob. ГАРФ, ф. 1660 Привислинское (Варшавское) Районное Охранное Отделение, оп. 1, д. 143 Перечень постановлений временных генерал-губернаторов в губерниях царства Польского, л. 1–12. Zob. też: F. Kop, *Sądy wojenne w Królestwie Polskim*, Kraków 1909, *passim*.

⁹³ О военном положении в Царстве Польском. Речь члена Государственной Думы депутата от [города] Варшавы Ф.И. Новодворского, С.-Петербург 1907, с. 2–4.

⁹⁴ *Ibidem*, c. 22.

przeciwstawić się nielegalnym praktykom ani też komu się poskarżyć na stosowane represje, gdy tymczasem od dwóch lat, tj. wybuchu rewolucji, wzrosła zdecydowanie świadomość społeczeństwa co do przynależnych mu praw i nielegalności postępowań rządu. Traktując swoje wystąpienie jako głos wypowiedziany w obronie i w imieniu społeczeństwa polskiego, przemówienie w Dumie Państwowej zakończył stwierdzeniem: „Dosyć mamy tego stanu wojennego, z którym musieliśmy się zapoznać jedynie w tym celu, aby dogłębnie przekonać się o tym, że stan wojenny w Królestwie Polskim jest nową niesprawiedliwością, mającą na celu gnębienie wolnych dążeń narodowych naszego ludu”⁹⁵. Nadzieje Nowodworskiego na odgórną rewizję i uporządkowanie praw wyjątkowych, mimo pewnego rezonansu społecznego⁹⁶, okazały się płonne. Wyrażony protest był głosem wołającego na puszczy, wypowiedzianym na ostatnim posiedzeniu I Dumy Państwowej rozpędzonej przez Mikołaja II w dowód niezadowolenia m.in. z oskarżeń kierowanych pod adresem władz państwowych⁹⁷.

Dający się zauważyć w latach 1864–1905 opór carskiej biurokracji w odcho-dzeniu od przepisów stanu wojennego nie był znamieny wyłącznie dla Królestwa Polskiego. Chęć konserwowania tego rodzaju uprawnień i kompetencji wykazała także rosyjska biurokracja na obszarze Ziem Zabrzanych. Jakkolwiek w guberniach litewsko-białoruskich w latach 1866–1872 oficjalnie odwołano stan wojenny, to jednak wiele okólników wileńskich generałów-gubernatorów, wydanych na mocy uprawnień wynikających ze stanu wojennego, zostało zachowanych mimo uchyle-nia praw wyjątkowych. Tak było m.in. w przypadku niezwykle uciążliwego i repre-syjnego wobec ludności polskiej zakazu używania w miejscach publicznych języka polskiego⁹⁸. O ciągłości wprowadzonych w czasie stanu wojennego praw na własnej skórze przekonali się m.in. szykanowani w 1883 r. polscy członkowie klubu miejskiego w Witebsku, rok później ukarani grzywnami pięcioma ziemianie z guberni mohylewskiej czy wreszcie późniejszy poseł Dumy Państwowej Henryk Dymśa,

⁹⁵ *Ibidem*, c. 23.

⁹⁶ Wiele wskazuje na to, że przemówienie Nowodworskiego stało się dla Władimira Gessena – rosyjskiego znawcy prawodawstwa i posła do II Dumy Państwowej – impulsem do sformułowania tezy, że nielegalnie wprowadzony stan wojenny (taki mógł być ogłoszony jedynie na wypadek wypowiedzenia Rosji lub przez Rosję stanu wojny) zapoczątkował funkcjonowanie w rosyjskim ustawodawstwie „fikcyjnego prawodawstwa wojennego”. Zob. В.М. Гессен, *op. cit.*, s. 197–198.

⁹⁷ Zob. *Государственная Дума. Стенографические отчеты 1906 г.*, т. 3: *Заседания 39 и 40 (6 и 7 июля)*, С.-Петербург 1906.

⁹⁸ Zob. ГАРФ, ф. 102, оп. 42, д. 125 О воспрещении разговора на польском языке в присутственных местах, л. 8–12; *ibidem*, ф. 811 Муравьев Михаил Николаевич, оп. 1, д. 50 Циркуляр Муравьева М.Н. начальникам губерний Виленской, Гродненской, Ковенской, Могилевской и Минской о запрещении преподавания в сельских школах на польском языке, л. 1–2; РГИА, ф. 908 Валуев Петр Александрович, оп. 1, д. 203 Предложения главного начальника Западного края Александра Потапова губернаторам и записка его о запрещении употреблять в официальной переписке польский язык и о наказании штрафом за нарушения военного положения в крае, л. 11–23.

który za mowę polską w wileńskiej piekarni został w 1890 r. ukarany przez wileńskiego generała-gubernatora Iwana Kachanowa grzywną w wysokości 100 rubli⁹⁹.

Utrzymanie na Ziemiach Zabrzanych niektórych praw stanu wojennego potwierdził minister spraw wewnętrznych Dmitrij Tołstoj, który 18 września 1882 r. drogą listowną zapewniał wileńskiego generała-gubernatora Eduarda Todlebensa, że przyznane generałom-gubernatorom w Kraju Zachodnim prawa nie uległy zmianie, i nakazywał zachowanie niezwyklej ostrożności przy uchylaniu tych przepisów, a najlepiej odłożenie całej sprawy do chwili bardziej dogodnej¹⁰⁰. Ta bardziej dogodna chwila, jak się okazało, nigdy nie nastąpiła. Natomiast cesarskim rozporządzeniem z 11 lutego 1904 r. rozszerzono kompetencje wileńskiego generała-gubernatora do nakładania w trybie administracyjnym kar finansowych (500 rubli) oraz więzienia (trzy miesiące) za naruszenie porządku społecznego i ładu państwowego¹⁰¹.

O istnieniu relikwów stanu wojennego można mówić także w przypadku guberni ukraińskich (kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej)¹⁰². Tu w przeciwieństwie do wileńskiego generałgubernatorstwa, a na podobieństwo Królestwa Polskiego, odrębnych aktów ani też rozporządzeń obwieszczających uchylenie lub zniesienie stanu wojennego w ogóle nie wydano. Z tych też powodów w 1905 r. Senat Rządzący przypomniał ważność nigdy nieuchylonych kompetencji, podobnie jak uczyniło to obradujące pod przewodnictwem Aleksieja Ignatjewa „specjalne posiedzenie” (особое совещание), na którym dyskutowano m.in. o poruszanych przez posłów Dumy Państwowej, a niezgodnych z rosyjskim prawodawstwem praktykach wykorzystywania przez władze państwowe praw stanu wyjątkowego¹⁰³.

Na Ziemiach Zabrzanych wprowadzono wreszcie, i to cztery lata wcześniej niż w Królestwie Polskim, „zawikłany” tryb orzecznictwa sądowego w sprawach

⁹⁹ Zob. ГАРФ, ф. 102, оп. 39, д. 360 О сохранении действия правил, изданных бывшим губернатором Северо-Западного края, о подавлении польской революционной пропаганды, л. 68–69, 97; *ibidem*, оп. 40, д. 134 По отношению Витебского губернатора о предоставлении ему права налагать в административном порядке денежных взысканий за употребление польского языка в общественных собраниях, л. 1–13; *ibidem*, оп. 42, д. 125 О воспреещении разговора на польском языке в присутственных местах, л. 3–5.

¹⁰⁰ List ministra Tołstoja był reakcją na zgłoszoną przez Todlebensa 2 sierpnia 1882 r. sugestię zniesienia niektórych kar, m.in. za noszenie narodowych kostiumów i emblematów, które na mocy specjalnej instrukcji z 5 czerwca 1864 r. przyznano urzędom naczelników wojennych. Todleben wskazywał, że wraz ze zniesieniem stanu wojennego i likwidacją tych urzędów przepisy te powinny zostać uchylone. Odmienne stanowisko wyraziło jednak MSW. *Ibidem*, оп. 39, д. 360, л. 67.

¹⁰¹ *Ibidem*, оп. 67, д. 102 По вопросу о применении обязательных постановлений в печати к наблюдаемым в последнее время среди населения Юго-Западного края случаями распространения предметов с тенденциозными польскими надписями и изображениями, л. 3.

¹⁰² *Ibidem*, л. 1–13.

¹⁰³ Zob. В.М. Гессен, *op. cit.*, с. 205–206; С.Ю. Витте, *Воспоминания. Царствование Николая II*, т. 1, Ленинград 1924, с. 294–295.

przestępstw politycznych (1872). Stało się to w tych samych okolicznościach, w jakich tę kwestię rozstrzygnięto w Królestwie Polskim, czyli w momencie wprowadzania reformy sądowej. Wówczas to Komitet Ministrów 21 marca 1872 r. zlecił MSW oraz naczelnikom II i III Oddziału JCM Kancelarii rozważenie kwestii przekazania sądom pokoju niektórych uprawnień sądów wojennych. Naczelnik III Oddziału Piotr Szuwałow na posiedzeniu specjalnej komisji powołanej do rozpatrzenia tych spraw stanowczo sprzeciwił się wysuniętej propozycji, dowodząc, że sądownictwu cywilnemu w Cesarstwie Rosyjskim nie przyznano uprawnień do osądzania i wymierzania kar za posługiwanie się językiem polskim, śpiewanie hymnów patriotycznych i religijnych, noszenie strojów żałobnych itp., a dodatkowo sądy pokoju mogą nakładać kary jedynie w maksymalnej wysokości 15 rubli, gdy tymczasem przyjęta w stanie wojennym taksa kar była znacznie wyższa¹⁰⁴. Okazany przez szefa żandarmów opór wystarczył, aby na Ziemiach Zabrzanych wspomniany już art. 14 ustawy sądowniczej z 2 grudnia 1864 r. stał się martwą literą w dochodzeniu swoich praw i racji.

Zawikłane nie tylko w Królestwie Polskim, ale także na Ziemiach Zabrzanych procedury znoszenia stanu wojennego były świadectwem silnych predylekcji władz rosyjskich do stosowania i utrzymywania nadzwyczajnych środków, rozwiązań i przepisów wymierzonych głównie w swobody i prawa narodowe społeczeństwa polskiego. Taki wniosek wyłania się nie tylko z historyczno-geograficznej mapy stosowanych z mocy praw wojennych represji, ale także z jego czytelnych celów politycznych. Wyniesione ze stanu wojennego, a przestrzegane do końca XIX w. restrykcyjne przepisy i kary, dotyczące m.in. noszenia „polskich kostiumów”, używania polskiej mowy czy nakładania koniom „polskiej uprzęży”¹⁰⁵, znakomicie oddawały charakter państwa carów, które w przypadku ziem polskich najlepszą i najwygodniejszą dla siebie formę sprawowania władzy upatrywało w rządach wojskowo-policyjnych.

¹⁰⁴ ГАРФ, ф. 102, оп. 39, д. 360, л. 4.

¹⁰⁵ Za uprzęż polską (uprzęż szorowa) władze rosyjskie uznawały taką, w której siłę pociągową konia przenosił napierśnik – rodzaj szerokiego pasa rzemiennego z pętlami zaczepianymi do popręgu. W uprzęży polskiej elementy metalowe posiadały liczne zdobienia, skóra zaś była lakierowana. Uprzęż polska różniła się znacznie od mniej ozdobnej uprzęży rosyjskiej (chomątowej), którą uznano za typową i rodzimą dla Ziem Zabrzanych. Karę za używanie uprzęży polskiej w wysokości 20 rubli nałożono w 1894 r. m.in. na Józefa Kruszewskiego – ziemianina z powiatu homelskiego (gubernia mohylewska), który podczas wizytacji w powiecie rohaczewskim księdza biskupa mohylewskiego Szymona Kozłowskiego w ten sposób w ocenie władz rosyjskich publicznie demonstrował i propagował polskość. *Ibidem*, оп. 51, д. 154 О наложении денежного штрафа на землевладельца Иосифа Крушевского, дозволившего себе употребление польской упряжи, л. 1–2.

Martial Law in the Kingdom of Poland (1861–1905)

Abstract

The martial law proclaimed on 14 October 1861 by Governor Karol Lambert ushered in another era of military-police rule in the history of the Kingdom of Poland, which, despite several political modifications (administrative reform in 1866, abolition of the governor's office in 1874, judicial reform in 1875, several reorganisations of the police services, etc.) survived until the outbreak of the 1905 Revolution. Unlike the one-off act declaring the imposition of martial law, the cancellation of martial law was not officially announced but took place in stages under minor legal decrees issued after 1863.

The complex procedures for the abolition of martial law not only in the Kingdom of Poland but also in the Taken Lands (the nine western gubernias of the Russian Empire) were a testimony to the strong preference of the Russian authorities to apply and maintain extraordinary measures, solutions and regulations aimed mainly at curtailing freedoms and national rights of Polish society.

Военное положение в Царстве Польском (1861–1905)

Аннотация

В истории Царства Польского военное положение, объявленное наместником Карлом Ламбертом 14 октября 1861 года, положило начало очередной эпохе военно-полицейского правления, которое, несмотря на ряд системных изменений (административная реформа – 1866, упразднение должности наместника – 1874, судебная реформа – 1875, несколько реорганизаций полицейских служб и т.д.) продлилось до начала революции 1905 г. В отличие от одноразового акта о введении военного положения, отмена военного положения не была официально объявлена, а происходила поэтапно в соответствии с подробными юридическими распоряжениями, издаваемыми после 1863 года.

Запутанные процедуры отмены военного положения не только в Царстве Польском, но и на «забранных землях» (9 западных губерний Российской империи) свидетельствовали о сильном пристрастии российских властей к применению и сохранению чрезвычайных мер, решений и постановлений, главным образом направленных против свобод и национальных прав польского общества.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Государственный Архив Российской Федерации

фонд 102 Департамент Полиции Министерства Внутренних Дел

фонд 109 Секретный Архив III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии

фонд 110 Штаб Отдельного Корпуса Жандармов

фонд 1660 Привислинское (Варшавское) Районное Охранное Отделение

фонд 215 Канцелярия Варшавского Генерал-Губернатора

фонд 543 Коллекция Рукописей Царскосельского Дворца

фонд 811 Муравьев Михаил Николаевич

Российский Государственный Исторический Архив

фонд 908 Валуев Петр Александрович 1814–1890, опись 1, дело 203, 300

фонд 1270 Комитет по делам Царства Польского, опись 1, дело 1184, 1186, 1202

фонд 1282 Канцелярия Министра Внутренних Дел, опись 3, дело 230

Źródła drukowane

„Dziennik Warszawski” (1866), nr 38

„Gazeta Narodowa” (1868), nr 152

„Gazeta Warszawska” (1887), nr 201

„Kurier Warszawski” (1862), nr 207, 234, 289

Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 14, 15, [b.m.d.w.]; t. 63, Warszawa 1865; t. 64, Warszawa 1866; t. 66, Warszawa 1866.

Kodeks kar głównych i poprawczych, Warszawa 1847.

Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty, t. 5: *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z 1861 roku*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące i wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, t. 9, cz. 2, Warszawa 1882; t. 16, cz. 2, Warszawa 1884; t. 20, Warszawa 1885.

Государственная Дума. Стенографические отчеты 1906 г., т. 3: *Заседания 39 и 40 (6 и 7 июля)*, С.-Петербург 1906.

Донесения кн. М.Д. Горчакова и повеления Александра II в 1861 г., „Русская Старина” 36 (1882), вып. 12, с. 553–584.

О военном положении в Царстве Польском. Речь члена Государственной Думы депутата от [города] Варшавы Ф.И. Новодворского, С.-Петербург 1907.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. 36, ч. 2: 1861; т. 41, ч. 1: 1866; т. 43, ч. 1–2: 1868; т. 44, ч. 1: 1869; т. 45, ч. 2: 1870; т. 46, ч. 1: 1871; т. 47, ч. 1: 1872; т. 51, ч. 2: 1876, Санкт-Петербург 1863, 1868, 1873, 1874, 1875, 1878.

Рапорт командующего войсками генерал-адъютанта Кауфмана военному министру об отмене военного положения в 13 уездах Минской, Витебской и Могилевской губерний и сохранении военного положения в остальных уездах. 31 августа 1866 г., в: *Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі*, т. 1, Мінск 1940, с. 588–600.

Сборник циркуляров военно-полицейского управления в Царстве Польском. 1863–1866 годов, Варшава 1867.

Свод Законов Российской империи, т. 2, кн. 1, Санкт-Петербург 1912.

Собрание третье, т. 1: 1881; т. 12: 1892; т. 20, ч. 1: 1900, Санкт-Петербург 1885, 1895, 1902.

Составленный в Министерстве Внутренних Дел очерк общего хода дел в Западном крае с начала 1861 года по настоящее время, [b.m.d.w.].

Устав уголовного судопроизводства, [Санкт-Петербург 1864].

Циркуляры для Отдельного Корпуса Жандармов за 1878 г., [Санкт-Петербург b.d.w.].

Opracowania

Fajnhauz D., 1863. *Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999.

Grabowski E., *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Warszawa 1911.

Kaczyńska E., Drewniak D., *Ochrona. Carska policja polityczna*, Warszawa 1993.

- Kon F., *Sądy wojenne w Królestwie Polskim*, Kraków 1909.
- Konn H.A., *Prawa wyjątkowe*, Warszawa 1909.
- Korobowicz A., *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1996.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski*, t. 3, Lwów 1920.
- Lisicki H., *Aleksander Wielopolski. 1803–1877*, t. 1, Kraków 1878.
- Muszyński J., *Działalność rosyjskich sądów wojskowych w Królestwie Polskim w dobie rewolucji 1905–1907 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 18, (1966), z. 2, s. 215–261.
- Ochimowski F., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1919.
- Próchnik A., *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego*, „Niepodległość” 10 (1934), s. 36–72.
- Próchnik A., *Żandarmeria na ziemiach Królestwa Polskiego. Szkic historyczno-organizacyjny (1812–1915)*, w: *idem, Studia i szkice (1864–1918)*, Warszawa 1962, s. 47–104.
- Przyborowski W., *Historia dwóch lat. 1861–1862. Część pierwsza. Rok 1861*, t. 3: *Czerwiec–grudzień*, Kraków 1894.
- Ramotowska F., *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971.
- Sobociński W., *Represje wojskowo-policyjne i stan wojenny w Królestwie Polskim 1861–1862 r.: (na marginesie pracy F. Ramotowskiej, Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971)*, „Przegląd Historyczny” 64 (1973), z. 2, s. 389–402.
- Tarkowski M., *Stan wojenny w prowincjach północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego i jego wpływ na status prawny poddanych cesarza Aleksandra II (1855–1881)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71 (2019), z. 1, s. 41–55.
- Wiech S., *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 3: *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021.
- Wiech S., *Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861). Pierwsze przymiarki*, „Kwartalnik Historyczny” (2022), nr 2, s. 373–409.
- Wiech S., Wolczyk Ł., *Sytuacja społeczno-polityczna Kraju Zachodniego na początku lat 60. XIX wieku w świetle oceny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, w: *Z dziejów ucisku narodowego w zaborze rosyjskim w latach 1861–1917*, t. 1, red. S. Wiech, Kielce 2019, s. 13–68.
- Wigura S. [Rawita-Gawroński F.], *Dziesięciolecie cenzury rosyjskiej w Królestwie Polskim (1880–1891)*, Kraków 1892.
- Вите С.Ю., *Воспоминания. Царствование Николая II*, т. 1, Ленинград 1924.
- Гессен В.М., *Исключительное положение*, С.-Петербург 1908.
- Зайончковский П.А., *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов*, Москва 1964.
- Истомин В.А., *Военное положение в Царстве Польском во время мятежа 1863 года и его последовательные видоизменения. С приложением документов*, Москва 1903.
- Карцев П.П., *Варшава в 1860 и 1861 гг. (воспоминания)*, „Русская Старина” 36 (1882), вып. 12, с. 535–552.
- Милютин Д.А., *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, ред. Л.Г. Захарова, Москва 1999.
- Оржеховский И.В., *Внутренняя политика российского самодержавия в 1866–1878 гг. Усиление реакционно-охранительных начал*, Ленинград 1974.
- Оржеховский И.В., *Реорганизация жандармского управления в связи с правительственной реакцией 60–70-х годов XIX века*, в: *Вопросы истории общественно-политической мысли внутри России 19 века*, Горький, 1971, с. 42–88.
- Рейнке Н., *Очерк законодательства Царства Польского*, С.-Петербург 1902.

Stanisław Wiech, prof. dr hab., kierownik Zakładu Historii XIX Wieku w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Zainteresowania naukowe: historia społeczno-polityczna Rosji, Królestwa Polskiego i Kresów Wschodnich w XIX i XX w., dzieje mniejszości etnicznych i wyznaniowych, ustroju prawnego Rosji, historia carskiej policji politycznej, losy zesłańców, studia źródłoznawcze (stanislaw.wiech@ujk.edu.pl).

Stanisław Wiech, professor, head of the 19th-Century History Department of the Institute of History at Jan Kochanowski University in Kielce. His scholarly interests include: socio-political history of Russia, Kingdom of Poland, and Polish Eastern Borderlands in the 19th and 20th centuries, history of ethnic and religious minorities, state legal system of Russia, history of tsarist political police, fates of exiles, source studies (stanislaw.wiech@ujk.edu.pl).